Колись-колись давно, місяців два-три тому, доктор Верходуб обережно й дбайливо ніс через життя келех своєї мудрости, зібраної по краплі з гірких і солодких квітів буття. Кожна людина, перебувши час цвітіння, починає збирати келех своєї мудрости. І що буйніше, що болючіше, що радісніше було цвітіння, то повнішим стає на старість келех.

Келех доктора Верходуба був не то щоб дуже повний, але й не порожній. І, може, комусь не до пиття було б те течиво, що назбирав доктор Верходуб, але йому воно було необхідне.

Колись за давніх-давніх часів доктор Верходуб уважався за найінтеліґентнішого лікаря на ввесь повіт, за "нашого філософа", і за, хоч приборканого віком, але ще досить небезпечного спокусника повітових красунь. Будучи філософом, він спокійно ставився до боргів своїх партнерів у картах, уважаючи, що всяка гра, — чи в карти, чи в свій спокій, чи навіть у життя, — сама в собі вже має виграш чи програш, залежно від ступня вияву своєї сили волі. Часом він із серйозним і строгим виглядом любив цитувати грецькою мовою улюбленого свого філософа Епікура становому приставові, який ні одної мови, крім "матерщинної", не знав як слід. Вибачливо посміхаючись і трошки йдучи на компроміс із своїм світоглядом, він лікував гарненьких повітових дамочок од усіх повітових хвороб теософічними модерними сеансами, в яких астрально-містичні дотики грали не останню ролю. З усяким начальством, яке перепиняло шлях його життя, він балакав з такою певністю у гідність, розум і величність влади, що начальство не сміло ламати йому цієї віри й не ставило ніяких перешкод на шляху його. У багатих од розмови з доктором Верходубом лишалось почування ніяковости за своє багатство, а бідним здавалось, що бідність хоч і хвороба, але не така, що її треба соромитись, бо заразити нею другого не можна.

Щоранку доктор Верходуб за тих давніх часів накладав на припорошені срібною сивиною, але ще бадьоро-чорні, вуса навусника, з-

під якого вони виходили вигладженими, з шовковим блиском, що приємно лоскотали жіночі шийки. Ніс злегка-злегка припудрював. Не через те, що на носі були якісь вади, о, ні, ніс був гордістю доктора Верходуба: злегка смуглявий, виточений з жовтої слонової кістки, з бездоганно-заокругленими ніздрями, він був би гордістю всякого античного красуня. Так от, власне через те, що він був гордістю, йому й була така увага. А на самій горі носа, покриваючи "непристойно-гарні", як казали дами, важкуваті, вибачливо-розумні очі (від погляду яких у пацієнток з'являлась непохитна віра в видужання), сиділо пенсне. Пенсне було з золотим ланцюжком, а ланцюжок ховався в горішній кишені жилета. Жилет же самий був раз-у-раз і незмінно одного й того самого фасону, крою й кольору: сталево-сірий з ніжними зеленими точечками, високий аж до комірчика і з чорною пасмужкою по краях. Це був власний "верходубівський" стиль.

І коли хвиля збаламучених людських келехів із фронтів линула на трон і змила його; коли в очах усіх пацієнтів і не-пацієнтів з'явився блиск святочної гарячки; коли становий кудись ізник, а на його місце став один із партнерів, що був винен докторові порядну суму, що раніше був просто адвокат такий-то, а став тепер товариш-комісар; коли гарненькі дамочки закинули хвилюючі теософічні сеанси, а з тим же хвилюванням і захватом їздили на мітинги; коли сам доктор Верходуб, почуваючи й себе трошки ненормальним, ганяв по засіданнях різних комісій і делегацій, — він і в такій ситуації не забував накладати навусника, припудрювати носа, одягати сталево-сірого жилета з ніжними зеленими точечками і прижмурювати свої "непристойно-гарні" очі вибачливо-мудрим усміхом.

Бо й у такій ситуації він міцно тримав свого келеха, хоча й розхлюпував його трохи.

Аж ось шугнула нова хвиля. Шугнула і змила все: і партнера-комісара, і комісії, і гарненьких дамочок, і гарячковий блиск святковости. Більше ще: змила навусник доктора Верходуба, здула пудру з виточеного носа, розбила пенсне з золотим тонесеньким ланцюжком і далеко на дно валізки загнала жилета з ніжно-зеленими точечками.

А ще більше: вибила з обережних, любовних рук келех і викинула доктора Верходуба, голого, обідраного, потовченого, очманілого, на кін життя, на якому відгравалась п'єса без теософій і в якій йому доводилося грати несподівану ролю "буржуяки" й "паразита на народньому тілі".

Головне ж — не стало келеха. Не стало, власне, самого доктора Верходуба. Не тим не стало, що вулицями маленького повітового міста безпритульно блукав індивід у задрипаному пальті й пролетарському картузику з облупленим козирком, а що на місці доктора Верходуба жила тепер істота, яка здригувалась од вибухів гармат і тоскно хотіла сховати все тіло в наперсток, закотитись під шафу й лежати там довго й непорушне. Не тим, що важкуваті, "непристойно-гарні" очі без пенсне кліпали, як запорошені, а тим, що забули, не вміли вже посміхатись, вибачливо й насмішкувато-мудро. Істота здригувалась, щулилась, ховалась, жадно і швидко їла в кутку, як пес украдену кістку, нюхом розпізнавала під пролетарськими пальтами приятеля чи ворога і внутрішньо махала хвостом, чи вишкіряла зуби. І ні разу вона не пробувала цитувати Епікура ніякою мовою. І Епікур із своєю атараксією, і Шопенгауер із своєю нірваною, і Кант із своїм імперативом, і всі оті мудрі, величні, богоподібні, — якими вони здавалися тепер малесенькими, смішними, жалюгідними й образливо-фальшивими отут серед громового ригання гармат, змерзлого цокотіння зубами кулеметів, серед гупу чобіт, серед приставлених до грудей забризканих кров'ю револьверів, серед жахних очей, серед штукатурки, що валиться тобі на голову з проваленої стелі, серед штукатурки всього твого розваленого життя, що валиться на твою душу.

Не тільки Епікура не цитував доктор Верходуб, він навіть Ескулапа не згадував. Яка рація лікувати людям шлунки, чи легені, коли завтра в них будуть розтрощені черепи? Та ніхто й не турбував доктора з такими дурницями. А сам він, рятуючи свого черепа, і помешкання своє, і прийомну, і всю бібліотеку з Епікурами закинув, оселившись у матері свого двірника.

Пригнувшись, зщулившись і здригуючись, він перепускав через свою голову страшну, велетенську хвилю.

* * *

І от так жив без келеха, без помешкання, без навусника, без сіросталевого жилета доктор Верходуб на краю міста в халупчині з синіми віконничками й мазаною призьбою.

А головне — без келеха.

Одначе — дивна річ! — і з чимось уже новим, незрозумілим, явно-ненормальним, але любим. П'яність якась? Очайдушність засудженого на смерть? Щось подібне бувало колись у дитинстві, коли, вимокши ввесь під страшенною зливою, ходиш собі потім із закладеними в мокрі кишені руками й брьохаєш по калюжах, нічого вже більше не боячись. І легкість, і голість, і безпечність, і незалежність. Незалежність од усього, за що треба було колись боятись. Що може злякати людину, яка завтра, сьогодні, через годину, через хвилину може загубити найцінніше, — життя?

І коли замовкала в докторі Верходубі чужа, зщулена, наїжена істота, він виходив із халупки з синіми віконничками і йшов у місто, заклавши руки в мокрі кишені, брьохаючи по всіх калюжах і нічого більше не боячись. І дивна легкість обгорталась солодким, ніколи незнаним, прозорим, як осінні соняшні вечори, сумом і жалем. Жалем до всього "без різниці партій, клясів, анексій і контрибуцій", як давно-давно колись мило і пресерйозно вигукувала одна гарненька дамочка. І до гарненьких милих дамочок, що тепер іноді попадались на вулицях у кухарчиних хустках і з висхлими від хронічного жаху очима; і до "буржуяків" у "пролетарських" кашкетиках; і до тої сірої, гупаючої, бухкаючої гарматами маси, що гасала по місті з таким безпорадним виглядом перемоги, від якого хотілось гірко посміхатись.

І тоді з-за спини жалю чулось таке гаряче, рідне дихання чогось, що доктор Верходуб зупинявся серед вулиці в засмальцьованому пальті й без пенсне дивився на небо, на ряботиння поцюканих кулями стін, на вибиті шибки занадто притихлих будиночків, на занадто притихлих або занадто розперезаних людей. І небо, і будиночки, і притихлі чи розперезані люди, і голодні отетерілі собаки, і черепки на тротуарах, — все було миле, все надзвичайно потрібне, єдине, неповторне. І до всього жадно, зворушено і вдячно простягались руки його чудної, гарячої любови.

І раз, коли отак доктор Верходуб пильно й любовно слідкував, як вітер крутив над базарним рундучком пір'їну, він раптом почув у руках своїх вибитий келех; порожній, потовчений, покалічений, але келех! І почув, як з ніжним, тужним дзвоном упала в його якась нова краплина мудрости, якої ще не було ні в Епікура, ні в Шопенгауера, ні в усіх квітах його життя, солодких і гірких.

"Живи не так, щоб досягти атараксії, нірвани, царства небесного, чи земного. Живи не так, щоб закон твого життя міг бути законом для всіх. А так живи все своє життя, наче ти через годину маєш померти. Май на годину від себе смерть і ти побачиш, як на цьому віддаленні кожний мент життя стане тобі самоцінним, неповторним, прекрасним. Все любе, все благословенне, що живе, навіть твої страждання, твій сором, ганьба, поневіряння".

І після цієї краплі на душі доктора стало затишно, тепло й лукаво, як у дитинстві, коли ввечері прибіжиш знадвору, залізеш у темну кімнату й сидиш там та дивишся звідти на всіх, і почуваєш гарячу-гарячу любов до них, і обнімаєш, милуєш їх звідти, а вони того й не знають.

І того вечора ще з більшою незалежністю, заклавши руки в мокрі кишені, брьохав доктор Верходуб по калюжах свого вихлюпнутого на вулицю життя.

* * *

А надворі весна розприскалась молодесенькими жовтявими листочками, пухкими буруньками, голчастою травичкою на понівечених бульварчиках. Весні було байдуже, що кущі були потоптані, поламані, — цвітіть, розпускайтесь, зеленійте, які є. Сонце, як з помпи, прискало промінням на винних і невинних, на буруньки, на червоноармійців, на буржуїв, на цуценя біля крамнички з закислими очима.

Ах, правда: буржуїв на вулицях зовсім не було, все ходили "пролетарі" в поганеньких пальтах, у кашкетиках, у хустках, — ні одного ж тобі дамського капелюха, ні одного чистенького комірчика на все місто! Он ішов по тім боці заводчик Бромберґ, мільйонер, шикун, дві вілли в Фінляндії й Криму, — та й той, бідолаха, спролетаризувався: в покривлених черевиках, на голові рябенький картузик, на плечах куций піджачок. Не мільйонер, а вбогенький собі єврейчик-крамар.

Але й Бромберґ, і цуценя з закислими очима — одні на світі, неповторні, цікаві, потрібні, необхідні, милі, — хай живуть благословенні!

По бруку з гуркотом і залізним ляскотом розхрьопаних бричок кудись гнали червоноармійці. Вони не сиділи, а лежали на сидіннях, поставивши одну ногу на маленьку лавочку. Боже мій, вони хотіли їхати так, як їм було зручніше! Їздили ж отак офіцери колись, їздили ж так усі, хто мав право і владу їздити так? Усяка влада їздить, розлягшись і поставивши ногу на сидіння. А вони хіба не влада?

В руках у них були рушниці, на поясах револьвери, бомби, гранати, а на колінах часом дівчата в рожевих, настовбурчених, як із картону, сукнях, — одне слово, озброєні всім, що може дати життя переможцеві. Візники у плисових жупанцях-безрукавках, високо піднявши лікті, вйокали, чмокали, кричали на перехожих і з шиком зупинялись перед крамничками. Бідні крамнички, — більшість їх стояла з повибиваними й позабиваними вікнами, з простріленими, продірявленими стінами, — з

слідами погромів. Але вони привітно-жалібно рипіли назустріч гостям розхитаними дверима і впускали їх до себе — чим багаті, тим і раді.

По тротуарах, під присканням весняного сонця, що гріло всіх без різниці партій, націй, анексій і контрибуцій, швендяла "пролетарська" публіка, збиралась то тут, то там у купки й діловито, заклопотано розмовляла: чи будуть уночі масові розстріли, чи поженуть буржуїв рить окопи, чи далеко німці й українці.

Але доктор Верходуб уже не питався себе тепер: чого така жорстокість і лють у цієї сірої маси і звідки вона? Невже вона вся, як є, читала Маркса й, експропріюючи експропріяторів, тільки передавала куті меду? Тепер він знав, що і жорстокість, і лють, і передавання куті меду, все було необхідне, законне й зрозуміле, як законне, необхідне й зрозуміле оте цуценя з закислими очима на сонечку. Сіра маса не читала Маркса й не експропріювала експропріяторів. Вона тільки здійсняла закон ворожости чужого до чужого. Вона, ця маса, була тут чужа; всі ці крамниці, будинки, всі капелюхи, комірчики, книжки, роялі, управи, контори, все, чим був повний колись оцей клаптик земної планети, було й є чуже цій сірій шинельній масі. А коли вона колись стикалася з цим, то мусіла зщулюватись, знижуватись, проходити бочком, винувато, побожно, з чеканням ляпаса. І що дивного, що тепер є сласність власне в тому, щоб гепнути чоботом у те, до чого підходив раніше з побожним острахом? Ми ж раз-у-раз любимо гепнути своїх повержених богів чоботом. І що більша була побожність, що недосяжнішими здавались усі божественності, то дужча, розперезаніша, лютіша мусить бути сласність гупання чоботом.

Але і гупання, і сласність, і трощіння, — все це ніколи більше не повториться, все це летить у вічність, і все має тужну солодкість минулого, і все є життя.

Доктор Верходуб повільно підійшов до ринку. Порожній, забутий, мовчазний стояв малесенький ринок, на якому колись було стільки запального ґвалту, пристрастей, хитрощів, маленьких драм і веселощів.

Тепер рундучки стояли замкнені, з голими, нудними стійками. Поміж рундучками вільно, ніким не гнані, але без ніякого задоволення блукали голодні, зачучверені, з випнутими ребрами собаки. І все ж таки: скільки великого змісту може бути в одній голодній, зачучвереній собаці для того, хто пам'ятає, що через годину може не стати ні цих собак, ні неба, ні заповідів, ні ненависти, ні майбутнього!

Стояли вряд візники. Вони возили владу й тих, хто мав змогу їздити на візниках, не боячись за це стати "достєнки". Попереду всіх стояв Юдко, неповторний, єдиний на ввесь світ Юдко. Колись доктор лікував його жінку, що затруїлася була гнилою рибою. І Юдко тепер так само сидячи на передку свого "файтона", приплющував очі, розводив руками й щось гаряче доводив якійсь... дамі (так, так, не "пролетарці" в хустці, а дамі), що стояла біля брички. Дивна, надзвичайна істота, прекрасний привид з давноминулого, але, без сумніву, психічно-хворенька бідна: вона була в англійському капелюсі з чорним пером, у чудесному, синьому костюмі, в лякованих черевичках, — зовсім архаїчна постать із давніх віків! Обличчя її доктор не бачив, на жаль, — стояла спиною. Але в усій поставній постаті, у спині, в повороті голови, в широких клубах, у пасемцях шовково-пухнястого волосся на потилиці було щось таке, від чого в доктора все серце гойднулось угору, як на раптовому ліфті. Невже Наяда?! Невже та, що двадцять літ тому тримала в руках ниточки його життя і, сміючись, шарпала їх, примушуючи його виробляти всі антраша, які виробляють картонні кловни?! Абсурд, галюцинація, привид!

Але той самий нахил голови на правий бік і, мабуть, лукавий, сміхотливий погляд із-під брів. Навіть та сама широкість у клубах, яка потім так болюче й солодко раз-у-раз хвилювала доктора, в якої б огидної жінки він її не підмічав.

Доктор Верходуб, не пам'ятаючи вже, що все є неповторне, почуваючи тільки чудну ослабленість ніг, помалу став підходити до Юдка, не зводячи очей з чорного капелюха з поважним, гарним пером. Щось, видно, не виходило в них. Юдко, правда, масляно посміхався, але крутив

головою, безпомічно розводячи руками: ну, видно, не може чоловік ніяк, всією душею, бідолаха, радий би, та несила його!

Дама весело-нетерпляче відмахнулась рукою, кивнула капелюхом і підійшла до другого візника, коливаючи спиною так само, ну, точнісінько ж так само, як Наяда!

Доктор Верходуб, почуваючи страх, що вона зникне, не показавши йому обличчя, трошки надав ходи.

— Доброго здоров'ячка, товаришу Юдку!

Юдчине лице, вкрите рудим, кучерявеньким пухом, подібне до жовтенької буруньки з дерева, привітно посміхнулось.

— Драстуйте, гаспадін... чи той: товариш доктор. Кудась поїдемо?

— Та, може, й поїдемо. А ви ж хіба не їдете з тою дамою.

— З тою дамою?!

Юдко підвів догори праве плече, приплющив праве око і зробив ґримасу цілковитого непорозуміння.

— Ета дама сама не знає, чого вона хоче.

— Як саме?

Юдко глянув назад, на даму.

— Та так, вона хоче, щоб моя балабусте завтра удова була. От чого вона хоче. Как вам ето спонравиться?

— От-тако-о??

— А що ж би ви собі думали? Вона сібє симпатічно улібається. Так я буду здоровий з того? Ага, мерсі вам.

Юдко знову озирнувся на паню, глянув навкруги й, перехилившись до доктора, таємно, хрипло зашепотів:

— Щоб я її на той бік перевіз! Ну?! Ну, так, розуміється, ненормальна.

— А хіба таки так дуже страшно на той бік їхати?

Юдко високо підняв іржаві бровенята, зібравши під кашкетиком чоло в дрібнесенькі зморшки.

— Як то "хіба дуже страшно"?! А до стенки нє, не страшно? А коні заберуть, то нє, не дуже страшно?

— Ну, вже й до стєнки. Їдьте на Стару Соснівку, то не буде ні стєнки, нічого. Там ніякого фронту немає.

Але милий, єдиний на ввесь світ Юдко аж руками одпихнувся.

— Та нехай мене Бог боронить! Как можна без розрішення? Хай візьме собі розрішення. Що такоє? Пойди до комісара, скажи, що тібє мамаша больна, і вже. Так она не хоче. Ш-ш, от вона знов іде!

Ні, це була не Наяда! Розуміється, не Наяда. Треба, дійсно, бути божевільним, щоб вигадати таке. Наяді тепер найменше повинно б бути літ сорок п'ять. А це зовсім молода дівчина.

Але щось Наядине все ж таки було! Нічого схожого в лиці й якась страшенна подібність. Посмішка? Та сама владність, королівська певність себе, повільність людини, яка знає, що все зробиться по її волі?

І очі не Наядині, не сірі, а сині, теплі, грайливі й явно-хворобливо-блискучі. Одначе уста, — широкі, соковиті, — ті самі, що в Наяди: верхня губка чітка, хижа, а нижня соковита, сласна, земляна. Ті самі!

— Ну, так як, звощику? Га? Не хочете? Що тут стояла чужа людина, їй було байдуже, наче вона наймала Юдка проїхатись до театру.

Юдко на диво зробився весь теплим, ніби йому засвітили всередині свічку, й він засяяв, як ліхтар. Тепер він підвів уже обидва плеча догори, розтопірчив, як квочка крила, руки, схилив голову на плече й розслаблено, безпорадно, мовчки посміхався. Він абсолютно не міг ставати до-стєнки й робити свою балабусте вдовою.

— Ех, ви! Візник! І вам не соромно? Ану, рішайтесь!

І голос грудний, глибокий, тепло-жіночий, од якого серце спускається на ліфті в солодку глибочінь.

Юдко розтоплено, як масло на сонці, блищав жовтенькими, гостренькими зубами і... все ж таки не міг ставати до стенки.

— Ну, так як? Га? Згода?

— Накажі мінє Бог, баришня, без розрішення не можу. Возьміть, баришня, розрішення, так я з вами хоч січас. Скажіть мінє: "Юдку, мінє нада з тобой ув Америку", так я єду просто в Америку. Только нада розрішення.

Хтось одурілий, божевільний раптом усередині сильно штовхнув доктора. Він коректно, як колись давно-давно умів це робити, здійняв

кашкетика перед Наядою й після того повернув до Юдка поважне, діловите лице:

— Ну, добре. А як розрішення буде, напевне поїдете?

Дама трошки здивовано, але швидко, уважно, обмотала поглядом обдрипану постать доктора. Доктор, підштовхуваний кимсь одурілим, стримуючи хвилювання, ще раз здійняв до неї картузика.

— Ми з Юдком старі знайомі, й він мені сказав, у чому річ. Я також маю потребу переїхати на той бік. І коли б ви дозволили, ми могли б разом зробити цю... не зовсім безпечну подорож...

— О, з великою приємністю! А ви маєте можливість добути дозвіл?

Доктор зробив невиразний жест.

— Як вам сказати? Я маю велике бажання. А велике бажання є три чверти досягнення.

— Еге, я, може, маю ще дужче бажання, а можливости ні одної чверти.

— Ну, как гаспадін... чи той, товариш доктор тоже хочуть, так вони розрішення достануть!

Доктор Верходуб посміхнувся. А все ж таки спасибі Юдкові: чи вона відзначила по мові, з ким говорить, чи ні, а тепер, принаймні, знає, що не з добровільним босяком має діло. І Наяда справді, немов би з більшою увагою ще раз бігцем озирнула його. А очі все ж таки ненормальні! Хвилюючі до бажання сяяти, як Юдко, а все ж таки ненормальні!

— Та я чи дістану, чи ні, ви, Юдку, кажіть певно: поїдете, чи ні?

Юдко рішуче зідхнув.

— Ні для кого б не поїхав, накажі міне Бог! А для вас і для баришні с прекрасним удовольствієм. Аби тольки розрішення.

— Ну, а що візьмете?

Тут Юдко зразу й по іншому став серйозним і поважним: це вже мова не про розрішення! Він підвів у жовтих віях оченята догори й замислився. Дама сміхотливими, блискучими, певними в собі очима дивилась на нього. В синій плисовій безрукавці, в жовтій сорочці, маленький, кучерявенький, засипаний ластовинням, в позі глибокого міркування, — він викликав бажання взяти його на руки й підкинути кільки раз догори, як киценя.

Вмить личко стало врочистим і повернулось до доктора.

— Так от: щоб для вас не обидно було, так... п'ятсот рублів!

— А ви, Юдку, не сказились часом?

— Барин! Чи той... Ай, Боже мій, как чесний челавек, я зароблю тут у городі больше, как п'ятсот. Так ето ж нада два дні. А тепер овес скільки стоїть? Ну?

Тут панна засміялася грудним, наядиним, невимовно-жіночим сміхом.

— Я так і знала! Зараз же овес. Усі вони зараз же овес!

— Ну, а как же баришня?! Коні ж тоже хочуть кушать? Нє?

Доктор Верходуб поклав руку на сидіння біля самого Юдка.

— Ну, добре. Це з розрішенням. А як без розрішення, то скільки?

Юдко засоромивсь, як дівчина, якій прилюдно роблять тайнобажану, але сороміцьку й небезпечну пропозицію.

— Ай, барин, що ви говорите!

— Ну-ну, чого там! Скільки?

Юдко зітхнув і помалу покрутив головою, немов прощаючись із неможливою мрією.

— Нє, барин, без розрішення ніяк не можу! Але доктор, не чуючи, строго, значно подививсь Юдкові в очі й тихо буркнув:

— Тисячу візьмете?

Юдко скоса мовчки зиркнув на доктора, на панну, потім озирнувся навкруги й почав злазити з брички. Доктор швидко перезирнувся з дамою. І за те, що вона йому відповіла змовницьким поглядом, що між ними простяглося щось тільки їхнє, доктор готов був дати Юдкові всі свої, сховані у бляшаній коробочці п'ять тисяч та ще й благословити його.

Але раптом з-за рогу вулиці з грюкотом, гуком, криком, дребежчанням вилетів "файтон", на якому сиділо двоє червоноармійців з рушницями в руках. Звичайні собі постаті, яких так багато бачив Юдко, яких сам не раз возив. Одначе, побачивши їх, він швиденько виліз знову на бричку й затріпав на всі боки голівкою, злякано, рішуче, струшуючи з неї всяку спокусу.

— Нє, нє, нє! Я без розрішення не можу! Ето нє! Вчора споймали одного звощика з пасажирами і всіх розстріляли. А коні забрали в красну армію. Нє, барин, ето нє!

— Гм! Ну, добре. Розрішення буде.

* * *

Доктор Верходуб, ідучи, навіть не дивувався з себе, а тільки десь там усередині посміхався: коли збожеволіли мільйони людей, чому б до них не прилучитися ще одній? Та чим він, зрештою, ризикував? Яка б несамовита влада не була, не розстріляє ж вона за те, що люди прохатимуть у неї дозволу бути розстріляними трохи далі. А Наяда ж (не хтонебудь, а Наяда!) не щодня ходить по місті в капелюсі з пером. І хто знає, що має значити ця зустріч, ця неподібна подібність до тої, яка наклала тавро на все життя в його душі? За таких містично-фантастичних часів хіба не може статися найнеможливішої фантастики? А раптом життя, фатум, доля, Бог, дає йому востаннє найкращий цвіт життя, останній, осінній цвіт? Бо чого ж так бездумно, так фатально, так ослаблено солодко, йде він за цією чудною жінкою і хвилюється так, як бувало це тільки за першого цвітіння?

А чудна жінка йшла собі у свойому суто-буржуйському капелюсі з провокаційним пером, помахувала торбинкою і спокійнісінько поглядала навкруги, як на проході десь у пристойно-буржуазному парку з поліцаями, сторожами, з усім твердо усталеним життям. На неї подивлялися з непорозумінням, з острахом, з жалем, з посмішками, а жінки... а жінки навіть у такий час — із заздрістю. Жива жінка заздрить навіть мертвій, аби гарній, і готова помінятися з нею станом.

Наяда зупинилась перед аптекою.

От, чудесно, — їй треба дещо купити. — Доктор почекає?

Вона спитала так, як питають прислугу ввічливі пани, наказуючи ждати на себе. І це було цілком нормально, бо інакше хіба доктор пішов би брьохати по божевільних калюжах за нормальною жінкою?

В розбитому дзеркалі при дверях аптеки на доктора Верходуба глянуло лице апаша з точеним носом, гарними важкуватими очима й

зарослою, брудною щетиною. Шкода, що не поголився, — надмірна пролетаризація часом невигідна. І шкода, що навусника викинув, не вуса, а якесь рябе пір'я стирчить. Тільки ніс молодчина, спасибі, не піддається!

А Наяда все щось купувала. Аптекар, — молоденький, прищуватий, з жовтим їжачком над вузеньким чолом ляшок, — з ніжністю загортав щось у папірець і рівночасно світився ввесь, як Юдко. А вона, з широкими клубами, з соковитою малиновою нижньою губою й густо-синім блиском очей, здавалось, от-от заграє зайчиками по стінах, як од двох дзеркальців.

— Ну, що, довгенько я була? Але ж у них нема нічого. Все розгромлено. Ну, куди тепер? Добувати дозвіл? Але ви серйозно хочете зі мною їхати?

І це вона запитала так, як питає хазяїн собаку, йдучи на полювання. Не розумом, не свідомістю, а чимсь одвічним і дужчим за розум і свідомість вона вже знала, вже чула, вже розуміла, що він піде за нею на всяке полювання, яке їй захочеться.

Доктор мовчки взяв у неї з рук пакуночок.

— Треба обміркувати справу. От якась каварня. Зайдемо? На вулиці трохи незручно.

Вогка, маленька каварня була майже порожня, — хто тепер, крім зовсім божевільних людей, схотів би за посидіння в каварні стати до стєнки? В куточку за залізними столиками стиснено сиділо дві пари червоноармійців з картонно-настобурченими дамами. За стійкою з застояним жахом в обличчях чекали "баришні".

В очах Наяди, тепер темних і глибоких од одбитого від стіни сонця, зажовтіли ніжні іскорки, а на носі лягла матова золотиста смужка.

Вона поклала руки на столик, сміхотливо-поважно прижмурила очі, трошки схилила голову на плече й наготовилась обмірковувати.

— Ну?

Доктор мовчки, не хапаючись, виняв цигарку, закурив, покликав "баришню", замовив дві склянки кави, переставив до себе з другого столу попільничку, словом, — теж наготовився.

— От так. Мерсі, баришня... Ну, а тепер можна й до справи приступити. Насамперед дозвольте вам представитись: доктор медицини Михайло Петрович Верходуб. Зауважте: не просто доктор, а доктор медицини!

— А хіба то є різниця?

— О, Боже! Простий доктор, то є простий смертний. А доктор медицини науковий ступінь. Розумієте!

— Ну, це колись було, а тепер... Ну, а я проста собі смертна, звуть мене... Ну, Ольга Іванівна Чорнявська. Добре?

Вона не давала собі зусилля навіть удати, що ховає своє справжнє прізвище!

— Дозвольте вас спитати, Ольго Іванівно: для чого ви так одягаєтесь? Хіба ви не розумієте, що це небезпечно.

Ольга Іванівна лукаво посміхнулась.

— Ви гадаєте? А я не думаю. Навпаки: я цим показую, що не маю себе ні за яку злочинницю. І повірте, пане докторе, що вас, у вашому маскараді, швидше розстріляють, ніж мене. Запевняю вас. От побачите!

І очі лукаво, впевнено й ненормально-блискуче зупинились на очах доктора Верходуба. Колись, за давніх часів, погляд жінки, зупинений у його очах більше, ніж слід, загрожував їй приємною небезпекою. Очі такої необережної жінки здригувалися внутрішнім здивуванням, поширювались, одстрибували, зараз же знову налітали на його очі, відбивались і кінчали тим, чим кінчають усі метелики у грі з ліхтарем: покірно, п'яно прилипали. Аби тільки з погляду викресалась невеличка іскорка контакту.

Але тут ніякої іскорки не викресалось. Доктор Верходуб злегка зідхнув і спустив очі до кави.

— Гм! Мені все ж таки здається... Ну, зрештою, це ми потім побачимо. А тепер дозвольте задати вам іще одне питання: вам конче потрібно на той бік?

— Конче.

— Ви ж розумієте, що ви ризикуєте життям? Наяда, замість посмішки, злегка розтягла куточки малинових вуст.

— Розумію. Далі?

— Так. Значить, є щось дужче за життя, що тягне вас на той бік? Значить, життя ще не є найбільша цінність? Може бути. Хоча... А втім, будемо вірити у свободу волі, принаймні, у свободу вибору не нами вибраної смерти.

— Для того, хто не хоче, нема смерти, пане докторе. Ну, та це довга філософія. А ви, значить, теж маєте щось на тім боці, що дужче за життя?

Для чого вона це запитала? Перевірити себе? З бажання перевести у свідомість те, що дано їй одвічним?

— Очевидно, так, Ольго Іванівно.

І знову очі впилися в його очі, — допитливі, лукаві, блискучі й знову скляні, без іскри контакту.

— Правда? Ну, чудесно. Значить, нам по дорозі. Отже, як нам добути дозвіл? Га?

— Та якось уже будемо здобувати. Але ще одне ділове запитання: є у вас тут хтонебудь з близьких людей, батьки, родичі, чоловік, коханий?

Наяда лукаво глянула вбік, — ах, хитрий який: "ділове запитання". Йому страшенно цікаво знати, чи є в неї батьки.

— Ну, нехай є. Нехай і батьки, і родичі, і чоловік, і коханий. А для чого це?

Доктор Верходуб зробив іще серйозніший вираз.

— Для того, Ольго Іванівно, що треба з ними якось умовитись, де вас шукати, якщо з нами щонебудь трапиться.

— О, про це не треба турбуватися! Це все... Краще ви умовтеся. У вас є жінка, діти, кохана? Ага, все ж таки й їй цікаво знати!

— Ні, Ольго Іванівно, ні жінки, ні дітей у мене немає. Були колись. Колись усе було. Тепер лишилась тільки... тільки Наяда.

Панна Ольга високо підняла трошки загусті брови.

— Не розумієте? Це — істота, подібна до людини. Коли Бог розбив Люципера з його армією й вони попадали в море, частина повстанців-ангелів, щоб сховатися від гніву Бога, поперевертались у людей, але не

встигли виплисти з моря і так там навіки й зосталися. Це — Наяди. Але вони часом пробиваються на землю і приймають образ жінки. І такі жінки стають божествами для чоловіків. За них убивають себе, їм моляться, приносять жертви, криваві, безкровні, всякі. Сила жіночости в них така надлюдська, що за один дотик до них мужчина готовий прийняти всі муки, які може вигадати людина й диявол. Через них стають і героями, і злочинцями, одні й ті самі люди. Від їхньої ласки найскептичніший Шопенгауер може повірити в усі цяцьки людей, з яких він сміявся. Найлютіший пролетарій, коли зустрінеться з такою Наядою в образі буржуйки, закине свою лють і стане смиренною овечкою. Бо тут сила не партійна, не клясова, а якась більша за кляси, партії, філософії, науки, політики, якій підлягає всякий мужчина.

Наяда підвела очі, темно-сині, морські, рослинні. Вона вже не посміхалась. Очі поволі зупинились у його очах, вп'ялись не своєю силою в них і зчепились. Нарешті!

Всередині доктора замерло, ухнуло й тьохнуло, як батогом. І в той же мент він почув, як молодість буйно вскочила в нього, — червона, з малиновими устами, танцівнича, несамовита, безутримна. Вона махала червоно-малиновою хусткою, й од помахів її кров кидалась гарячими буйними хвилями в зарослі рябим пір'ям лиця.

Ольга Іванівна туго відтягла очі й потупилась.

— І ви, значить, маєте таку Наяду?

— Маю, Ольго Іванівно.

— На тім боці? Ач, яка хитра!

— Ні, не на тім.

Вона не підвела голови, не здивувалась, — так і знала.

— А чого ж ви в такому разі їдете на той бік?

— Бо хочу її там знайти.

Тут Наяда підвела голову й дивно, пильно подивилась на доктора Верходуба. Не подивилась, а швидше обдивилась, як обдивляються при оцінці. І знов очі стали склизькими, скляними, з непрозорим холодним блиском.

— Ну, добре. Ми забалакались. Давайте про справу.

— Давайте про справу.

* * *

Отже вирішили так: вони — родичі, дядько й небога; учителюють на селі, на тім боці; там же лишилась уся їхня родина; вони ж їздили сюди на цей бік на Різдвяні Свята в гості до родичів, тут їх і захопило большевицьке повстання. А тепер через одного чоловічка одержали звістку, що мати панни Ольги дуже хвора, помирає й хоче перед смертю бачити єдину доню свою.

Досить. Цілком правдоподібно. Ніякої сентиментальности, ніяких жалібних слів, благань, нічого. Розмовляти просто, коректно, з гідністю інтелігентних пролетарів. Балакати більше докторові, а панні мовчати. Капелюха безумовно скинути. Англійський костюм також. На голову — хустку, косинку, щось "демократичне", на себе — простеньке пальто, кохтину, свитину.

— Ви, між іншим, тутешня, чи приїжджа? Можете добути це все?

— І тутешня, і приїжджа. Але ви не турбуйтесь: усе добуду й через годину буду на місці в повному параді.

Після того розійшлися на годину. Куди вона пішла, доктор не знав. Та й Бог з нею, навіщо йому знати, в якій саме морській печері Наяда прибирає той чи інший вигляд. Головне відомо: контакт був. А значить... Що значить?

Всю годину доктор проходив по бічних вулицях. Порожні, налякані, вони насторожено мовчали, ці вбогі вулички з біленькими будиночками в "палісадниках", з покришеними, стародавніми, такими несучасними тротуарами. Ходив собі, розстібнувши двірницьке пальто, відсунувши кашкета на потилицю, як червоноармійський комісар, постукуючи ціпком по дерев'яних гниленьких тротуарах. Розуміється, був контакт! А значить... А значить, є щось у житті, що більше за саме життя?

Є ж воно в цих бідних владарів, які сотнями гинуть за щось більше, ніж їхнє маленьке життя?

А Наяда, здається, не дуже прихильна до цих владарів. Чи не з розколошканого панського гнізда вони вигнали цю пташку? Потрощили рояль, на якому вона випробовувала над панськими синками свою силу; пошматували її шовки, в яких так тепло, так зручно було викохуватись її силі; потрощили її вищість над ними; пошматували випещені втіхи, тонкі насолоди. Розігнали в темних, затишних парках тіні зідхаючих предків; сполохали тужний шепіт вивітрених статуй над могилами батьків. Самі статуї поперекидали, поодбивали їм носи і з глумом позакочували у ставки, в калюжі. Ах, вони поодбивали не тільки статуям носи! За що ж вона мала любити їх?

А контакт таки був! І ще буде. І ще закрутиться червоним, гарячим вихром кров, і тіло заниє солодкою, тягучою тугою. І востаннє помолодіє небо, земля; віки помолодшають, насунуться до душі, і стане все яснопрозорим, теплим, рідним і таким таємно-бажаним, як тільки бувало те в двадцять п'ять літ. Хіба за мент цього не можна віддати цей десяток років, що лишився йому, цю рештку старенького, недоношеного, такого дешевого тепер життя?

І знову в потовчений келех із веселим, загонистим дзвоном упала нова крапля мудрости: за можливість помолодити небо, землю й віки недоношена рештка життя — зовсім недорога плата.

Пташка з гніздечка вже ждала на доктора. Бідна Наяда: коротенька тепла кохтина на ваті, незграбна, пухла, з засмальцьованими кругами на грудях; молдаванський, жовтявого сітчатого полотна рушник на голові; сіренька, пом'ята спідниця.

— Ну, що? Тепер добре? Смішна я дуже?

Цим вона казала: "Ну, що? Така сама приваблива?"

Вона могла б і не питати. Навпаки, їй треба було більше на очі насунути молдаванського рушника, замотать у нього все лице, сховати морську синявість, пінну білявість, вечірню малиновість його, бо кожний комісарчик одразу впізнає під цією засмальцьованою покришкою сховану Наяду. І не треба так дивитись, як з-під дашка, з такою невинною й певною лукавістю, — яка ж сільська вчителька має такий королівський погляд?

Доктор Верходуб такої поради не дав, бо як можна порадити Наяді стати сільською вчителькою? Але за успіх справи певність його не збільшилась.

* * *

— Вибачте, товаришу, ви не знаєте, де можна взяти дозвіл на виїзд із міста?

Сіра, пожована безладним сном шинеля з ґранатами за поясом обвела очима пролетарське пальто й недбало хитнула головою кудись по вулиці.

— Там. У комітеті.

— Дякую, товаришу.

Шинеля, відвертаючись, перевела очі на жовтявий молдаванський рушничок. І вмить, як сприснута живою водою, шинеля здригнулась, ожила й розцвіла людською головою з здивованими, теплими, пильними очима.

— Вам у комітет? Так ето по цій самій вулиці. Просто оттак по цій вулиці! Там таке велике ізданіє.

— Дякую, товаришу, дякую.

— Оттак просто по цій самій вулиці, нікуди не звертать. Недалечко. Он там стоять люди купкою.

— Дякую, дякую!

— Там вивіска є!

Вона ще щось кричала наздогін, ця ожила шинеля, вона з охотою сама б їх одвела у комітет, за комітет, в Америку, на той бік, на той світ, усюди, куди треба тій парі дивних, синіх очей.

В комітеті кишіло різномастим "пролетаріятом". Бог його знає, чого йому треба було, але перед кожними дверима загуслою кашею стояли кашкети, хустки, шапки; вони гули густим гулом і ні за що не хотіли пропустити крізь себе ніяке стороннє тіло. Бідні колишні паркети Дворянського Зібрання перевернулись у підлогу третьої кляси пересильної станції; зашаровані чобітьми, закидані лушпинням насіння, недокурками, недогризками, вони загубили колишній свій строгий, урочистий блиск, — не до блиску, аби хоч цілі лишились. На стінах запорошеними чотирикутниками ясніли сліди портретів царів, генералів,

предводителів дворянства, — колишніх владарів усякого земного блиску. По кутках також лисіли плями від ікон і лямпадок, від портретів владарів небесного блиску.

Гай, гай, колись тут усе трошки інакше виглядало! Швайцари й льокаї тоді стояли попід стінами, під портретами владарів, витягшись судорожним "равнєнієм" і їли начальство очима. А тепер, можливо, вони ж самі сиділи за отими столиками й "начальственно", строго запитували колишніх владарів своїх:

— Чого? Як? Говоріть голоснєй.

І колишні владарі, оті принижені, обшарпані "пролетарі", їли начальство боязкими очима й охоче, хапливо хитали головами, радіючи з усього, що не мало відношення до стєнки.

— Чого? Як? Справтеся в третій кімнаті!

Швайцари посилали своїх дворян із одної кімнати у другу, з другої у третю, четверту, п'яту. Правда, вони, може, й не одсилали б так багато, якби самі добре знали, куди саме треба відіслати. Але ж вони ще так мало звикли до відсилання інших із одної кімнати у другу! Вони вміло, охоче, сласно розтрощили всі кімнати всіх дворянських зібрань, вони догори завалили їх руїнами, але як дати дихнути серед руїн собі й усім недобиткам, це було трохи важче. І через те на місці їхніх найщиріших зусиль стояв такий безпорадний порох невміння й гамору, що аж у самих очі сльозились.

— Товариші, не тисніться так, ну вас к чортовій матері! Нема, кажу! Станьте в чергу! В чергу, кажу, станьте, а то враз станете до стєнки!

І товариші пересувались у другу купу, на другому кінці руїн, думаючи, що тут черга. А влада з папірцями в зашкарублих, зворушливо-незвиклих до таких тонких речей руках бігала з кімнат у кімнати, сердилась,

хмурила брови й ховала одчай безпорадности за страшними пиками на адресу буржуяків.

— Не тисніться, говориться раз! Сказано, завтра на ранок усім буржуям явиться до комітету з своїми лопатами. Ну?

— Товаришу, дозвольте вас спитати: де можна взяти дозвіл на виїзд?

— Нікакіх виїздів! Завтра на ранок з лопатами до комітету!

І одна влада зникала за дверима, а друга вибігала з такими самими папірцями, з такою самою діловитістю, безпорадністю й лопатами.

Наяда, насунувши рушника на самі очі, заховавши лице в жовтяве, шорстке полотно його, ходила за доктором, проштовхувалася, продиралася крізь гущавину пролетарів і тримала хусточку в руці.

— Гм! Тут тільки про лопати знають. Більше нічого ніхто не може сказати.

Ось швидко, заклопотано, проштовхується панночка з олівцем за вухом. Ця повинна знати. Жіноцтво, з усіх сил намагаючись довести свою рівноправність у рабстві праці, виявляє до службових обов'язків надідеальну старанність.

— Вибачайте, будь ласка, на одну хвилиночку. Чи не можете ви мені сказати, де...

— Завтра на ранок біля комітету з лопатами! Пропустіть!

Гм, справа виявлялась зовсім не такою просто-трудною, як здавалось.

— Вибачайте, товаришу, чи не можете ви сказати нам, де дають дозвіл на виїзд?

— Дозвіл? На виїзд? У третій кімнаті, праворуч.

— Вибачайте, товаришу, був я там, — нема.

— Нема? На виїзд, кажете? Товаришу Хижняков, де дозвіл на виїзд?

— А чорт його зна!

— Ага, так, так: у п'ятій! У п'ятій кімнаті.

— І там був, — нема.

— Ну, так... Вибачайте, я занятий. І всунувся в черву голів.

— Гм! Це, знаєте, виходить досить цікаво: не виїхати через те, що не можна кімнати знайти.

От знову біг назад той "дуже занятий". І симпатична фізіономія, і чистенький френч на ньому, і таке собі кучеряве, щире, молоде, запальне, аж розчервонілося всім жовторотим лицем. Та що з того?

Але тут раптом панна Ольга перепинила кучерявому дорогу, відкотила рушника з лиця, поширила темно-сині морські очі й напустила в них такої жалібної, ласкаво-наївної наядности, що доктор кашлянув і потупився.

— Товаришу, будьте ласкаві, поможіть нам! Молоде, кучеряве, запальне, охоче, заклопотано й неуважно забурмотіло:

— Прошу, прошу! В чому річ? Будь ласка.

Але, глянувши в лице під рушником, одразу загубило всю охочість і заклопотаність. Очі здригнулись, поширились, потепліли, прилипли.

— Ми вже раз звертались до вас. Чи не можете ви сказати, де дають дозвіл на виїзд?

— На виїзд? Ах, так, так! Одну хвилиночку! Я зараз! Одну хвилиночку прошу почекать!

Кучерява голова прожогом, як у морські хвилі, кинулась у натовп, перепливла до одного столика, до другого, протиснулася в одні двері, виринула, підбадьорююче, убезпечуюче покивала здаля молдаванському рушникові, сховалась за другими дверима, знову виринула й, нарешті, зморена, але весела, припливла до синіх, затеплених морським усміхом очей.

— Ходімте! Це в одинадцятій кімнаті. Вони вчора перейшли з восьмої. Товариші, дозвольте пройти. Товариші, пропустіть!

Кучерява голова розсікала гущавину "пролетарських" тіл, одпирала їх до стін, хвилювалася, хапалася. А сама ввесь час, так собі, випадково, озираючись, поглядала на молдаванський рушничок.

— От тут. Пропустіть, товариші! Без черги. Пропустіть. Та пропустіть же, чоррт би... Прошу, товаришко!

— Дякую, товаришу! Дуже дякую!

Доктор не сумнівався, що кучерявий провідник охоче повів би молдаванський рушничок і далі за одинадцяту кімнату, за дванадцяту, тринадцяту, в Америку, на той бік, на той світ, усюди, куди треба б синім очам. Але ж їм треба було тільки в одинадцяту кімнату, й тут його функція кінчалась.

Таємна, так довго шукана одинадцята кімната була малесенька комірчина, цілком порожня, тільки на всю стіну стояла величезна буфетна шафа. Крім буфета, біля вікна примостився маленький столик. На столику лежали папірці, печатки, а за столиком сидів рудий, хмурий чоловік у салдатській блюзі. Довге волосся разом із лупою спадало на плечі без погонів, а худе, виголене лице непорушно вп'ялось у книжку.

Доктор підійшов до столика, з увічливою незграбністю вклонився й несміло, як людина, що все життя прожила на селі, кашлянув.

— Вибачте, будь ласка... Ми до вас з проханням.

Хмурий чоловік помалу, не спускаючи очей з книжки, почав підводити голову й, нарешті, мляво подивився на доктора. В голених устах його, у крилах носа, в куточках очей засіла хронічна тупа втома.

— В чому річ?

— Вибачте, чи тут можна одержати дозвіл на виїзд? Втомлений патлач байдуже простягнув руку до бланків, що лежали купкою біля печатки.

— Куди хочете виїхати? Тут доктор трошки запнувся.

— Це от я й моя небога, ми — сільські вчителі. Ми самі з Полтавської губерні. Ми тут, знаєте, товаришу комісар...

— Дайте мені спокій, я не комісар.

— Вибачте, будь ласка. Ми — люди сільські, ми не знаємо...

— Та вам куди треба виїхати?

— Нам треба в Полтавську губерню. Ми — сільські вчителі, ми...

Голений патлач здивовано відхилився назад.

— У Полтавську?! Так це ж на гайдамацькій стороні!

— Так, але ж ми там завсіди живемо. Ми тут випадково, ми тут тільки...

Поет пильніше глянув на сільських учителів. Небога боязко стояла позаду, заховавши все лице в рушник, покірно склавши руки на своїй набухлій, череватій кохтині. А дядько блідо, винувато посміхався, хоча чим же, властиво, винен чоловік, що все життя вчителював на гайдамацькій стороні.

— Покажіть ваші документи.

Сільський учитель захапався, швиденько розстібнув двірницьке пальто, витяг наготовлені пашпорти й подав їх довговолосому музиці. Здається, цей композитор почав щось таке собі підозрівати! Ну, що ж, будь ласка, читай: пашпорти, як пашторти.

— Тут не сказано, чим ви займаєтесь.

— Я не знаю, вибачте, товаришу. Так нам видали пашпорти. Ми — люди деревенські, ми не знаємо...

Композитор мляво переглянув пашпорти, розуміючи на них стільки ж як і доктор, з цікавістю обдивився печатки на них (його фах!) і байдуже вернув їх докторові.

— Пропуску я вам не дам. І присунув до себе свою книжку. Сільський учитель розгублено, злякано витріщився на нього.

— Оце так! А як же ми будемо?!

— Як хочете.

— Та ради Бога, товаришу комісар, чи той!... Та як же так?!

Поет стомлено знизав одним плечем і скривився.

— Чудний ви чоловік: як же я вам можу дати пропуск на ворожу територію?

— А що ж тут такого?

— От тобі, "що такого!" Та хоч би такого, що вас там одразу схоплять і розстріляють, як наших шпіонів.

— Так ми їм покажемо наші пашпорти. Ми собі сільські люди, ми політикою не займаємось. Нехай перевірять.

— Ну, стануть вони перевіряти. Ну, словом, я не можу вам дати пропуску та й годі!

І чортів патлач рішуче підсунув до себе книжку, нахиливши до неї своє вимочене лице.

Доктор вертів у руках пашпорти, не рушаючи з місця. Що б йому сказати, цьому волосатому драматургові, щоб він пом'якшав?

— Гм, от нещастя! Нам же неодмінно треба бути там. Помирає мати дівчини. Перед смертю... Невже так трудно дати той пропуск, товаришу? Ну, хай нас розстріляють, що вам таке? Будьте такі милостиві, зжальтеся!

Патлач підвів голову, знизав обома плечима, хотів щось сказати й тільки нетерпляче визвірився.

— Не дам, я вам кажу! Не можна. Йдіть собі!

Бідний сільський учитель помалу поклав пашторти в кишеню й повернувся вже йти.

Але тут небога схилила голову набік, виступила трохи наперед і тихенько сказала:

— Ну, будьте такі ласкаві, товаришу комісаре, поможіть нам. Ми вас дуже просимо!

Поет безсило відкинувся на спинку стільця. Що його робити з такими сільськими йолопами?!

— Та я вам кажу, що не можу вам дати туди пропуску! Ну! Це не наша територія. Там фронт!

— Та то нічого. Ми якнебудь збоку. Будь ласка!

Композитор глянув на дурну дівчину, стомлено знизав плечима і знову глянув. З-під рушника благаюче дивились чудні, сині, теплі-теплі очі, а нижня соковита, повна губка посміхалася з такою невинною, певною, обіцяючою й хвилюючою жіночістю, що поет похмурився, сердито пригладив волосся й нахилився до книжки.

— Прошу мені не перешкоджати. Я пропуску не можу вам дати!

Але Наяда несміло підступила ще ближче до столу й одгорнула рушник з обличчя.

— Ну, будьте ласкаві, товаришу. Мати помирає. Хіба ви цього не розумієте?

Драматург обурено сіпнув волоссям і глянув просто в білопінне, з малиновою посмішкою лице.

— Та ви розумієте, що ви просите в мене? Ні? Щоб я вам дав пропуск на той світ! Розумієте?

— Все одно, давайте на той світ. Я мушу бачити матір перед смертю. Не дасте пропуску, все одно пішки піду. І тоді на вашому сумлінні все одно буде моя смерть. Ну, товаришу!

Композитор на мент заплющив очі, посидів так і потім тихо, сумно сказав:

— Знаєте що я пораджу: йдіть ви додому й пересидьте тут цей час. Нас хутко виб'ють звідси. Ви собі тоді спокійно поїдете далі. Ще тижнів два-три. Так краще буде. А мій пропуск, кажу вам щиро, нічого вам не поможе.

Він ледве посміхнувся й добрими очима глянув на обох. І тепер дуже виразно стало видно, який він стомлений, змучений, і як йому тяжко сидіти в оцій хатині.

— Але ж я не можу три тижні! Мати помре за цей час.

І Наяда низько нахилила лице, ховаючи сльози.

Композитор для чогось переклав книжку на друге місце, нервово покрутив мізинцем у вусі, глянув один раз на небогу, глянув удруге й сердито промовив:

— Ну, що ж робити? Я ж не можу. Другим ще гірше буває.

Доктор обережно, по-вчительському кашлянув у руку й сумно, тихенько завважив:

— Ми б собі поїхали на Велику Соснівку. Там, кажуть, зовсім фронту немає.

— Ах, голубчику! Хто там може знати, де той фронт? Та й не в фронті річ. Я просто не можу послати вас на всякі... неприємності. Я дам вам пропуск, значить, я тим ніби дам вам гарантію. А я ніякої гарантії дати вам не можу. Все може бути. Вас із моїм пропуском наші ж візьмуть і... Ви ж самі знаєте, скільки коло нас усякого халамидра, всякої мерзоти крутиться. Ідейних людей не вистачить скрізь. Попадеться вам по дорозі якась банда, й що їй мій пропуск? А я ж на себе за вас моральну відповідальність перед самим собою беру.

Сільський учитель зідхнув.

— Та воно, може, й так, але що ж робити, коли треба. Та ви за нас не турбуйтеся. Ми ж не діти, ми все розуміємо. І спасибі вам, що так нам роз'ясняєте, а все ж таки... дайте, товаришу, дозвіл!

А небога підвела трошки лице й прошепотіла:

— А хіба вам легше буде, як без пропуску нас розстріляють?

Патлатий, милий драматург глибоко, стомлено зідхнув.

— Так ви конче таки хочете їхати?

— Конче!

Музика мляво простяг за бланком.

— Ну, як знаєте. Я дам пропуск, але здіймаю з себе всяку відповідальність. Шкода мені вас. Ну, та ваша річ... Дайте мені ваші документи.

Доктор хапливо засунув руку за пазуху й виклав на стіл пашпорти. Учитель і небога його, затаївши духа, стояли й побожно слідкували, як композитор готував їм пропуск: учитель, підвівши догори ще молоді свої брови й перехиливши голову на плече, а небога знову склавши руки на пухлій кохтині й потупивши сині, з дивним блиском очі.

— Та глядіть же: як переїдете лінію фронту, то цей папірець зараз же знищте, а то українці покажуть вам пропуск.

— Аякже, аякже! Ми це знаємо. От спасибі вам!

— Чекайте, ще печатку. Я тут спеціяльно дописав, щоб вас не зачіпали. Може, щось поможе.

— Велике спасибі вам!

Композитор похукав на печатку, потім притулив її до подушечки й обережно переніс на папірець. Видно, не багато він мав діла за своє життя з пашпортами та печатками! Припечатавши, уважно обдивився, ще раз перечитав і разом з пашпортами подав небозі.

— Шкода мені вас, кажу вам одверто. Панна Ольга взяла документи й тихо сказала:

— Щиро, щиро дякую вам!

— Нема, на жаль, за що. Дай Боже, щоб не лаяли за це. Бувайте здорові. Щасливої дороги!

Наяда раптом простягла йому руку, а він підвівся й увічливо поцілував її. І коли нахилився, то стало видно, що на маківці йому вже просвічувала невеличка лисина.

* * *

Цеї ночі доктор Верходуб зовсім не спав. Він лежав у своїй крихітній кімнатці під дахом маленької хатинки, дивився у тьму і слухав ніч та себе. Ніч, як і кожна з ночей, була повна стрілянини, криків, зойків, виття собак, усього того, що конче мусить бути при всякому гарячковому стані, на який хворіє юрба. Але тепер доктор Верходуб із задоволенням, з гордою радістю помічав, що в ньому сталася велика перемога: він уже не залежав од темної істоти в собі. Раніше, коли він так само лежав уночі, слухаючи галасливу страшну тьму, істота ввесь час щулилася, здригувалась, тоскно збиралась у манісінький вузлик рук і ніг, і нічого з нею зробити було неможливо, — вона не підлягала ніяким умовлянням, глузуванням, соромленням, гнівам і прокляттям розумного, скептичного доктора; вона жила сама про себе, а розумний, скептичний доктор сам про себе. Доктор міг думати про законність гуркоту при всякому руйнуванні, міг цілком розсудливо доводити, що природа дбає про великі числа, а одиниці для неї тільки матеріял у її математичних розрахунках — одні з мінусами, другі з плюсами, — він міг навіть виразно уявляти собі свій мінус в образі револьвера одної з сірих шинель, з тих одиниць, які самі завтра будуть із мінусами, — істота мовчки слухала, — мовчала, коли було тихо й зараз же тоскно, гидко, млосно холола від волосся на голові до нігтів на ногах, як тільки за вікном у чорній, густій тьмі вибухали постріли. В животі починало бурчати, вибухала одрижка, в роті ставало огидно-кисло.

А цеї ночі істоті заціпило, — вона зникла. За вікном так само моторошно вила сусідська собака, в якої на очах проткнули хазяїнові горло багнетом; так само диким, тонким, передсмертним криком хтось

кричав; так само гупали важкі чоботи за вікном, і в сусідній кімнатці мати двірника неголосно молилася перед лямпадкою. Але істота не щулилась, не здригувалась, не збиралась у вузлик. Доктор лежав, заклавши руки за шию й посміхався. Ну, хай приходять, хай один із сліпих мінусів сліпої математики проткне йому горло багнетом. Ну, що з того? Ну, захарчить, захлюпотить кров, пройде кілька корчів по тілі й не стане нічого, ні мінусів, ні плюсів, ні математики, ні смерти. Смерть не тоді, коли захлюпотить кров із горла й корчі закоченять тіло, — тоді ніякої смерти нема. Смерть буває тільки в живих, а не в мертвих. Для мудрого ж ідея й образ смерти є тільки тими тінями, які роблять радощі життя рельєфно-опуклими. А надто для тої людини, в якої у грудях тьохкає солодкий холодок, давній-давній, несподівано відновлений, зворушливо молодий, такий забутотаємний і такий вічний, що з ним можна пролежати тисячоліття у тьмі серед гуркоту всіх руїн світу.

Десь там, за цими криками, виттям собаки, за гупанням чобіт лежала та, яка була джерелом цього холодка, таємна переможниця всіх сліпих істот, зойків і руїн, вічна переможниця всіх смертей, що відвідують бідне людство, таке жалюгідне у своїх борюканнях проти законів великих чисел. Тисячі раз будуть завалені, переруйновані всі дворянські, пролетарські, буржуазні зібрання, а Наяда вічно, незмінне, непереможно, незруйновано пануватиме над усіма руїнами перебудов. І це є закон більший за всі закони смерти.

Вранці, тільки почало на світ благословлятись, доктор Верходуб ретельно поголився, прибрався в усе чисте, — як смерть, так і кохання люблять людину в усьому чистому, — й зашив у кашкет рештку своїх грошей, п'ять тисяч карбованців. Потім попрощався з милою старенькою й, узявши на руку тільки один плед, спокійно пішов на ріг Казанської й Середньої вулиць, де була призначена зустріч із Наядою й Юдком. (Мила "конспіраторка", що хитро ходила по місті в буржуйському капелюсі, ні за що не хотіла, щоб Юдко заїхав за нею, бо Юдко знав би тоді, де вона жила!).

Од п'ятої години ранку вона вже сиділа з клуночком на лавочці біля чужих воріт. Кохтину свою, спасибі їй! — скинула, — занадто вже незграбна, навіть образлива була та кохта на тілі Наяди, занадто щиро кохтина приняла в себе форми покоївки, чи кухарки. Тепер на панні Ользі було чорне, довге пальто, теж не дуже пишне, але, принаймні, було видно, що під ним молоде, поставне тіло з широкими, наядиними клубами. На голові, замість рушника, синя, тепла, велика хустина. Словом, не буржуйка, але й не куховарка, а саме сільська, інтелігентна собі пролетарка.

Юдко, розуміється, додержав стилю всякого порядного візника: не виконав ні одної з умов. Насамперед запізнився на цілу годину; потім запріг не трійку, як умовлялись, а тільки пару; нарешті, виїхав не фургончиком, як обіцяв, а "файтоном" таки. Але ж фурґончика він ніяк не міг знайти, все місто оббігав. Але що таке: як Бог дасть, так і в файтоні большевики не зачеплять, а як судилося, то й не то що в фурґончику, а на тачці схоплять. А щодо трійки, так просто ніяк не можна трійкою: овес такий дорогий, що...

— О, знов овес! Я ж вам казала!

І сміх Наяди був такий самий тихий, прозорий і молодий, як і ввесь ранок.

Юдко глянув на панну Ольгу, засвітився зсередини й іззовні й також засміявся. Е, що воно розуміє в хазяйських справах, таке гарне, ніжне й привабливе. Хай собі сміється з вівса, дай їй Боже отак гарно все життя сміятись!

І Юдко прибрався в дорогу інакше: плисове убрання та жовта сорочка зосталися дома. Тепер на ньому було все хазяйське, поважне: теплий, добрий чекмен, на сидінні свита від дощу, шия синім шарфом пов'язана. Тільки пухнасте, руденьке волосся на лиці те саме лишилось, але тут уже тільки Бог міг змінити, а Юдкові не сила була.

Ну, клуночок панни Ольги примостили за спиною, ноги їй закутали докторовим пледом, — надворі все ж таки свіженько було, — можна рушати.

Юдко врочисто взяв у руки віжки, щільніше натовкмачив на голову кашкета, вйокнув, зацмокав, і "файтон" з брязкотом, дирчанням і клацанням покотився по Казанській вулиці. Проміння сонця, тихі, задумливі й малинові, як уста Наяди, косо лягали на сонні, порожні, стомлені від нічного галасу тротуари, кладучи на них довгі тіні від стовпчиків. Задумливо й зворушливо похитувався чистий, строгий профіль під великою синьою хусткою, і в очах, замість учорашнього хворого, металічного блиску, залягла вмиротворена, поважна скупченість, у якій було щось дитяче.

На кінці Казанської, нарешті, скінчився той страшний брук, яким тільки пекло могло бути вимощене для в'їзду найбільших грішників, — колеса м'яко, з полегшенням, од усеї душі зідхнувши, заворкотіли по накоченій весняно-вогкій дорозі. Брязкіт, дирчання, кректіння старенького організму "файтона" лишились позаду; стало чути дружній бадьорий тупіт ситеньких коненят.

От і поле, все пухнасте, зелене, мрійне, широченне. Зразу ж свіжо обхопило духом вітру, степу, молодої травки й весняної, ще мокрої землі. Десь із неба, бозна звідки, дрібно сипалися дзвіночки, срібні, чисті, молоді, — степові соловейки! Сонце тепло, жартівливо цілувало ззаду в шию.

Конячки смачно, соковито вибивали дружній такт; Юдко миролюбно поводив над їхніми спинами батогомі і для піддержання авторитету час од часу добродушнострого пускав: "Но-о, ти! Ворухайсь, ворухайсь!"

Невже була коли ніч із виттям собак, гупанням чобіт, зойками, з руїнами, з ненавистю, жахом, одчаєм, смертю?!

У малиново-синій далечині маячіли давні могили. Зліва, з яру, з-над білих хат кучерявим пір'ям розсипався рожево-сивий дим. Там уже повставали, там уже обідати варили. Колись доктор Верходуб, будучи не доктором медицини, не недогризком життя, не повітовим "нашим епікурейцем", а просто маленьким, босоногим Михайликом, оттакого ранку вже гнав у поле довгошиїх, гойдливих, белькотливих гусей і смачно вминав чудесний житній хліб, посипаний камінцями соли, що хрустіли під зубами. І ніяких філософій, ніякого аристократизму духу, ніяких перемог йому ні над собою, ні над другими не треба було. Без філософій, без боротьби, без перемог скільки було великих радощів вічної перемоги!

— Гарно, Ольго Іванівно! Чудесно, га?

Ольга Іванівна трудно повернула купу хустки й показала обвіяне задумою, вимите духом степу й ще чогось тепло-ніжне лице. Сині очі теплилися лагідно, ніжно, сумирно. Чи не крапнула й у її панський келех маленька простенька крапля степової мудрости?

— Божественно гарно! Чудесно тепер босоніж по теплій стежці бігати! Е, ви, мабуть, не знаєте, ви — панич. А я колись отак удосвіта з хлопцями й дівчатами вже череду пасла!!

— Ви?! Череду?!

— А що? Чого ви так дивуєтесь? Я — селянка. Не похожа?

— Гм! Очевидно, Ольго Іванівно, ми з вами так загубили образ Божий, що самі себе не впізнаємо.

— Хіба ви теж з села?! Селянин, чи поміщик?

— "Потомственний, почотний", з діда прадіда селянин!

Панна Ольга раптом визволила з-під хустки руку й незручно, але рвучко-весело простягла її докторові.

— Так здоровенькі ж були, земляче! Якої губернії?

— Київської, Сквирського повіту, деревні Осиковатої! А ви?

— Полтавської губернії, Золотоноського повіту, села Криві Гарбузи. У нас з давніх-давен родили все чогось криві гарбузи. Та так нас і прозвали Кривими Гарбузами.

А в руці доктора лежала така тонка, ніжна, тепла рука, яка ніяким чином не хотіла асоціюватися з Кривими Гарбузами. І цей тикозний капелюх, і англійський костюм, і ця королівська постава, і ці очі — повні певности і влади? Невже це з Кривих Гарбузів?! А чому ж ні, зрештою? Чому Наяді не перебратись у Кривих Гарбузах у людський образ? Та й чи не частіше за все вони перебираються по Кривих Гарбузах, а не гнилих містах?

Рука тихо визволилась і сховалася знов під хустку, під рідну, значить, близьку їй хустку.

— Ну, це добре, що ви — земляк! Я дуже рада. А я було думала... Ну, нічого. А що може бути краще від степу, нашого степу? Га? Ніхто не розуміє й не може нас зрозуміти. Правда?

На доктора ще раз глянули дві темносині, теплі, хвилююче-жіночі квітки. Глянули якось по-іншому, по-новому, по-близькому, лукавоніжному, вдивляючись і перевіряючи. І в грудях доктора від цього безвольно, солодко занив холодок. Гойднулася бричка, перехилила квітки разом з молодим, гнучким тілом на доктора й одхилила. Сині квітки накрились темними шовковими щіточками вій і потупились. І від того, що потупились, докторові захотілося припасти до тих маленьких

черевичків, що виглядали з-під пледу, і з побожною, жагучою вдячністю обтерти з них порох устами.

— Вам не холодно в ноги, Ольго Іванівно?

— О, ні, мені дуже гарно!

— Но-о, ти, паршивка! Граєсся!

Дорога почала збігати згори. Внизу по яру розкотились біленькі хатки, а на ту гору поперед усіх вибігло троє млинів, розставили крила й весело розмахували ними, закликаючи хатки до себе. Запахло солонкуватим димом, кізяком, свіжо-спеченим житнім хлібом. Десь за хатами дружно, гуртом гавкали собаки, когось обпавши. Довгими ракетами здіймались догори співи півнів і, закруглившись на кінці, падали й зникали. Залізними, іржавими голосами мекекекали вівці. Божественно, іменно: божественно гарно!

Юдко заткнув батіжок позад себе й натягнув віжки.

— Тш! Тш-ш!

А Татарка, любуючись з чіткого стукоту своїх копит, потрушувала гривою й кусала подругу, прищуливши вуха. — чого, мовляв, дурна, здержуєш, катай згори на ввесь Дух.

Юдко озирнувся й хитнув жовтенькою бурунькою на хати:

— Любомирка, по названію.

Любомирські дядьки стояли коло порогів хатин і, приклавши дашком руки над очима, дивилися на бричку. Деякі йшли дорогою й уважно придивлялись до переїжджих, але не вітались. Од тинів, як з-під землі,

вистрибували Сірки та Рябки й з усіх сил гнались за "файтоном", одні зовсім мовчки, запекло заціпивши зуби, з невблаганною рішучістю, другі з незрозуміле лютим гавкотом, аж захлинаючись.

Біля церкви, на якій розбризканим малиново-червоним золотом горіла баня, гомоніла невеличка купка людей. Власне, не біля самої церкви, а коло будиночку, що стояв поруч із оградою. Поміж ними декілька постатів у салдатських шинелях, з рушницями в руках. Трохи осторонь тислася ще одна юрба, мовчазна, непорушна й без салдатських шинель.

Всі голови з пильною увагою були повернені до даху будиночка. Там над ґанком вовтузилося двоє людей, — один молодий, у салдатській блюзі, другий — чорно-бурий, у лахматій шапці. З ближчої купки щось кричали їм, радили, хвилювались, деякі навіть поривалися лізти до них помагати.

Раптом Юдко чогось почав зупиняти коней. Ага: до брички помалу, поважно наближався салдат з рушницею, повішеною на ремені через плече. Він підняв руку й помахав нею, щоб стали. Доктор намацав рукою в кишені пашпорти й пропуск, — начальство йдуть, треба приготуватись.

Коні неохоче стали. Юдко з турботою на жовто-пухнястому личку швиденько озирнувся на своїх пасажирів, моргнув їм на салдата й зараз же одвернувся, — його діло маленьке, його наняли, він собі везе, а хто, що, як, він нічого того не може знати.

— Та з того боку! З того боку! Підтягни, Кіндрате! От-так. Тягни, тягни!

Салдат з рушницею зупинився й, озирнувшись, зацікавлено став дивитись, будучи певним, що подорожні ждатимуть стільки, скільки начальству потрібно.

Тепер було видно, що здіймали вивіску над ґанком. Вона була пофарбована в дві фарби: жовту й синю. Можна було навіть прочитати на ній: "Любомирська споживча товариська крамниця".

Вона ні за що не хотіла злізати звідти, ця жовно-синя вивіска. Міцно, цупко вп'ялася чимось у ґанок, і хоч би тобі що. Кіндрат і салдат тягли вгору, вниз, підбивали чобітьми з усіх боків, хилитали, погнули всю, а вона як жива приросла там.

— Та сокирою по гаках! По гаках її!

— Еге, сокирою. Зубами не вгризеш її.

— Ек, подлая! Дай-ка брат, вінтовку сюда. Погоді, Кондрат! Ми єйо січас. Только с вінтовкой і можно с нєй справіться. Ми єйо вінтовочкой подсадім!

— Хіба що гвинтовкою. Ану, который там, гвинтовку! З купки зараз же простяглось угору декілька рушниць.

— На! Держи, товариш.

— Та з-під низу її, з-під низу гвинтовкою! Штиком бісову душу!

Кіндрат у лахматій шапці перехилився вниз і за багнет витяг до себе рушницю. Підваживши нею під раму, салдат і Кіндрат напнулись, крекнули, і вивіска, не витримавши, з тріском підскочила. Серед найближчої купки розкотився задоволений гомін.

— Ага, штика не видержала? Так-о її! Ого!

Салдат з Кіндратом взяли вивіску за обидва боки й підняли догори, перевернувши лицем до землі, тримаючи, як покійника над могилою. Салдат злегка перехилився вниз.

— А нукась, посторонись там! Україна лєтіт! Ну, Кондрат, слушай команду: рраз!... два! трри!!!

Гойднувши востаннє, вони з криком шпурнули вивіску вниз у калюжу. Вона з мокрим ляском упала в воду, і болото бризнуло на всі боки. Найближчі дядьки злякано відсахнулись убік і почали рукавами витирати обличчя, а в юрбі, весело сміючись, загомоніли.

Тільки друга купка стояла все так само мовчки, непорушно, застигло.

Тоді солдат з Кіндратом помалу, обережно й поштиво стягли з даху наготовлену там другу вивіску і стали приміщувати її на місці скиненої в калюжу. На ній стояло: "Любомирская общественно-потребительская лавка". Дядьки й салдати серйозно, з пошаною, слідкували за цією роботою.

Начальство з рушницею на плечі повернулось і знову рушило до брички. Доктор витяг пашпорти і пропуск. Начальство переглянуло їх, убийче-помалу перегортаючи зашкарублими пальцями тонкий папір сторінок. Печатка на пропуску розв'язала всі його сумніви.

— Можете їхати, — важно кивнув він Юдкові й повернув документи докторові.

Юдко жвавенько витяг з-позад себе батіжка, цмокнув, шарпнув віжками і стьобнув по вогкуватих клубах Татарку. Начальство, купки людей біля церкви, нова вивіска зразу відсунулись убік і лишились позаду. Від воріт моментально вистрибнули собаки і з гавкотом, хрипінням і люттю погнались за бричкою.

* * *

Доктор збоку подивився на Наяду. І аж очам не повірив — що за дивна, неприємна зміна: в лиці не було вже ні ніжної, дитячої задуми, ні лукавої, рідної ласкавости землячки; воно наче вмент висохло, збіглось, загострилось; синє, обрамлене темними віями око колюче, скляним блиском устромилось наперед і не відповідало на рух доктора. І блиск цей був зовсім той самий, що вчора, тільки сухий, гострий, холодний.

— Вам не холодно, Ольго Іванівно?

— Ні.

І коротеньке слівце вистрибнуло з неохоче розтулених уст колюче, холодне, з тим самим сухим блиском, як шматочок льоду.

Що сталось?! Невже перевірка пашпортів так подіяла?!

От і Юдко стурбовано й непорозуміло озирався на неї. Така собі гарна, симпатична баришня, і раптом щось із нею недобре вчинилося. Він навіть питаюче поглядав на доктора, бідний, дурний Юдко! Він собі своєю бурунькою гадав, що доктор може лікувати всякі несподівані й йому самому незрозумілі речі.

І небо похмурнішало, і сонце невдоволено наморщило сиві хмаряні брови, і вітер тоненько заплакав десь у колесах. Степові соловейки висіли на незримих ниточках, із срібним дзеленьчанням тріпотіли крильцями й, одірвавшися, з одчаю й розпуки затуливши лапками лице, падали на землю. Од наморщених брів сонця по степу попливли безшумні, суворі тіні. Вітер, попавши в них, мерз, щулився й заривався у гриву Татарці. А Татарка сердито щулила вуха й кусала Гніду, поважну, роботящу подругу.

— Ну, що ж ви, пане докторе, мовчите? Говоріть щонебудь.

Доктор з полегшенням заворушився, щільніше застебнув пальто, виняв портсигар, закурив — слава Богу, голос ще колючий, сухий, а все ж таки хоч голос є. Сонце теж розправило брови й добродушно, задоволене посміхнулось у жовто-сиву бороду. Тіні нишком, пригнувши голови, побігли за обрій. Степ засміявся, вітер вистрибнув із Татарчиної гриви й фамільярно мазнув доктора хвостом по лиці.

Так, голос став ніби й м'якшим, теплішим, але в очах усе ж таки не зникав учорашній, сухий, чудний блиск. Дзвеніла вгорі висока, прозора блакить срібними дзвониками, дзвеніла соковита зеленявість унизу; вітер, як улюблена дитина, пустотливо, ніжно притулявся щічкою до лиць; мрійно мерехтіли в фіолетовій далині далекі, степові могили, рівно обгладжені всевигладжуючим часом. А око все таксамо сухо, колюче, скупчено дивилось у просторінь.

— А но-о, ти! Подшевелюйся!

Вже на круглих клубах Татарки темною латкою виступив піт; уже сонце підбилось на обід; уже заманячіли попереду якісь млини. А Наяда все сухо жмурила око й нічого не помічала.

— От уже Соснівка! — не обертаючись, показав Юдко батогом уперед на млини.

Панна Ольга зідхнула й поправила хустку, а доктор скосив на неї очі.

— Трошки стомились, Ольго Іванівно? Ну, зараз спочинемо, пообідаємо. Ви ж, Юдку, до Кучугурихи на заїзд. Є тут така Кучугуриха, вдова. В неї дуже затишно й чисто.

Наяда тільки прищурила око й нічого не сказала.

На заїзді було порожньо, ні одного переїжджого, — хто тепер може їздити? Пусткою віяло від довгих, критих соломою навісів із

довжелезними яслами. Корита біля криниці стояли сухі, сумовиті; навіть калюжі повисихали.

Дійсно, в Кучугурихи було затишно й чисто, це й Наяда повинна була признати. "Господська" кімната, біленька, чиста, з сірими, наївними ряденцями на добре вимазаній долівці, з рушниками на іконах, з хитрими манюсінькими віконечками, — була просто таки мила. Такі самі, як на долівці, ряденця лежали й на дерев'яних без спинок канапках. Печі не було, а, замість неї, поважна, на всю стіну груба з розмальованими синькою візерунками. Фотографії в рамках з жовтеньких черепашок. На фотографіях салдати з такими напружено-витягненими руками, грудьми й обличчями, ніби їм там з-заду робили якусь операцію. Надзвичайно мило!

Пахло засушеними квітками, віночками, полотном і мазаною долівкою. Через одне віконечко на лаву, на стіл і на долівку падала жовта, гаряча смуга сонця. Зовсім як колись-колись, у дитинстві, на Великдень!

От і Кучугуриха прийшла. Величезна, як груба, з широким, добрим і міцно надійним лицем.

— Доброго здоров'я, тіточко. Приймайте гостей. Мабуть, не часто тепер бувають у вас?

Кучугуриха зідхнула. Ой, вона не могла похвалитися добрими гостями. Такі часи настали, що почали інші гості наїжджати. Та не доведи Господи й ворогові таких гостей приймати. Може, господа чого-небудь з дороги закусити хочуть? Молочко є, яєчка, чаю можна наставити. А то, коли мужицького борщу будуть їсти, то й борщику можна.

Панна Ольга вперше після Любомирки всміхнулась.

— А борщ із сметаною? Наш, сільський?

— Аякже! Та конешно, що з сметанкою. Як Бог велів. Як же ж можна!

— Ну, так давайте нам, тіточко, борщу з сметанкою, молока, яєшню запряжте, чаю наставте. Так, Ольго Іванівно?

— Мені аби борщ.

— Чудесно. Ну, а як у вас тут большевики? Є?

Кучугуриха зідхнула, склала руки під велетенськими, подібними до коминів, грудьми й коротко хитнула головою.

— А де їх немає, прости Господи. Є.

— Ну, й що ж вони?

— Та що ж? Зібралась халамидня та й робить, що хоче. Коні забрали, гроші забрали, землю забрали. Могли б, то й душу забрали б.

Панна Ольга раптом одвернулась до вікна, нахилилась до нього й звідти суворо, сухо, колюче кинула:

— Забрали й душу!

Кучугуриха згідливо захитала головою.

— Ой, забрали, бодай би їм дух забрало! Забрали анциболоти.

— Ну, тіточко, давайте, давайте нам їсти. Потомились ми.

Кучугуриха зняла руки з-під грудей, ще раз зідхнула, хазяйським оком провела по хатинці й помалу вийшла.

* * *

Не поміг і борщик зо сметанкою. Панна Ольга задумливо, скупчено носила ложку до рота й усе дивилась у свою просторінь. Хто там був, що там було?

Доктор не смів навіть постукати в зачинені сині, скляні двері, повернені в далеку, чужу просторінь. Потім вона накинула на круглі, такі хвилюючі, жіночо-похилі плечі синю хустку й сіла біля віконечка. Видно було задок брички з прив'язаним іржавим відром, фіолетову з жовтим клоччям на вухах собаку й набурмосену, роздуту квочку з виставленими з-під неї жовтими дзюбиками й голівками.

Доктор мовчки курив, одмахуючи долонею дим, коли він ішов на Наяду. Так, так, не стало й того невеличкого контакту, що так несміло, так павутинне нав'язувався. Не стало запізненого, весняного квіту восени. Що сталося там у тій проклятій Любомирці? Згадала що? Чи надумала?

Панна Ольга сіла лицем до столу, сперлась на його ліктем і чудно, немов би допитливо глянула на доктора. А в очах, у синіх вікнах у темних рамцях усе так само гостро і крижано переливався блиск.

— Я мушу прохати в вас прощення, пане докторе.

Пан доктор швиденько виняв цигарку з уст і насторожено наготовився, — щось непевне було в цьому тоні, в силуваній посмішці, в задумливому водінні пальцем по шорсткій скатертині.

— Я вас трошки обманула.

— А саме?

Доктор сам почув, як голос його став маленький, ніяковий.

Панна Ольга мовчала й, потупивши очі, водила пальцем по скатертині.

— Я не збиралась їхати на той бік. Мені треба було тільки до цього села. Ми тут мусимо попрощатися з вами.

У доктора важко, тоскно, як у яму, стало обсуватися серце. Але, обсуваючись, воно разом з тим і тьохнуло: значить, того так змінилась, що вони мусіли попрощатись?!

Доктор устав і мовчки кілька раз пройшовся по хатинці, зачіпаючись передками чобіт за ряденце й дбайливо зараз же поправляючи його.

— Та-ак. Гм. Дійсно...

Він сів і вийняв нову цигарку. Кінець. Облетів останній цвіт. Це вже навіки останній. Упливає остання Наяда, перша й остання.

І доктор Верходуб почув, що раптом світ став маленьким, нудно-бруднопорожнім. Куди тепер? На той бік? Чого? На цей бік? По віщо?

Лягти б тепер отут, у цьому тихому заїзді, затиснути очі й не рухатись до повного переходу в той стан, який зветься в людей небуттям.

І знову крапнула в келех доктора нова, гірка крапля мудрости: ні, очевидно, не життя саме про себе цінне. І забув доктор, що все є неповторне, самоцінне, єдине й благословенне, що живе.

— Так. Значить, ви лишаєтесь тут, у Соснівці?

— Ні, їду далі.

Ага, вона їхала до коханого. Доктор же відбув при ній службу доброї няні. Тепер нянька непотрібна. Та й справді, на яку більше ролю здатний він, старий кендюх?

— От тільки, пане докторе, коли можна, я б попрохала вас помогти мені знайти коней тут у селі. Ще трошки нянька потрібна.

— З великою охотою, Ольго Іванівно. Але ви можете з Юдком їхати. А коли дозволите, коли вам це не неприємно, то я міг би довезти вас до того місця, куди вам треба. Я не поспішаю на той бік. Я можу почекати. Власне, мені все одно, куди їхати.

Ольга Іванівна нудно, не то від знання його відповіді, не то від суму посміхнулась.

— Ви не поїдете туди, пане докторе, куди мені треба.

— Чого так?!

Вона кругло підняла руки й зовсім як та, перша Наяда, поправила волосся.

— Того, що... що це дуже для вас небезпечно.

— А для вас є та небезпека?

— Більша, ніж для вас.

— І моя поміч могла б вам згодитись? Знову чудний усміх перебіг по малинових устах, трохи зблідлих, пришерхлих.

— Дуже. Але я її не можу приняти від вас.

— Чому?

— З якої ж речі я буду наражати вас на небезпеку життю вашому? Що я вам таке? Випадкова знайома.

Доктор коротко кашлянув, — чи удає, чи справді ще сумнівається в собі?

— Гм! Іноді ради випадкової знайомої чоловік може наразити себе на більші небезпеки, ніж ради найближчої.

— Так. Але тільки тоді, коли вона… Як ви сказали вчора? Коли вона — Наяда?

І доктор, здригнувшись хвилюванням, зустрів її пильні, допитливі, наядині очі.

— Так, коли вона Наяда.

Панна Ольга потупилась і все ж таки покрутила головою.

— Сумніваюсь. Навіть ради Наяди за наших часів на небезпеку ніхто не піде.

— Хто знає, Ольго Іванівно!

Ольга Іванівна швидко змахнула на доктора синіми квітками.

— Навіть, коли в тій небезпеці стоїть і смерть? Доктор і цього питання не боявся.

— Навіть і тоді. Я ж вам казав учора, Ольго Іванівно: за одну можливість приторкнутись до неї, за можливість злитися з її таємною, чародійною, незрозумілою нам простим смертним, жіночістю, можна не тільки на смерть піти, а на найлютіші муки.

Потемнілі, потеплілі, густосині очі мовчки, неодривно, неодривніше, ніж досі, одверто зупинилися в очах доктора. І те, що вона мовчала, одверто мовчала й тільки говорила очима, хвилювало до бажання закричати звірячим, хижим криком.

Панна Ольга, не маючи сил одірвати очі, закрила їх рукою й одвернулась. І з-під руки тихо, непорозуміло, ослаблено сказала:

— Дуже дивно.

Доктор обережно взяв другу, покірну й холоднувату руку, почуваючи від дотику до неї таке давнє кричуще щастя, що сам унутрішньо, як у сні, тьмяно й блаженно здивувався.

— Що дивно, Ольго Іванівно?

Рука тихо визволилась і, визволяючись, витягла за собою і кричуще щастя й блаженне дивування.

— Нічого.

Вона зняла руку з очей і знову глянула на доктора боязким, шукаючим і густим поглядом. І важкуваті, ще більше обважнілі, хижі, віддані, побожні очі вхопили й обняли цей погляд дивною, незрозумілою силою. А рука доктора сама собою знову потяглась за її рукою.

Тоді панна Ольга підвелась і одійшла до другого віконця. Юдко висипав із торби недоїдений кіньми дорогоцінний овес. Квочка смачно й поважно квокаючи прямувала до ніг Юдка, біля яких падало зерно.

А за нею дрібно, прожогом котились жовті, пухнасті грудочки.

Ольга Іванівна вернулась до столу й сіла на старе місце. І в очах уже не було п'яної, густої синяви, тільки нижня, повна губа ще пашіла гарячою напухлістю.

— Так ви мені поможете знайти коней, пане докторе?

Доктор сидів, сперши голову на обидві руки. Для чого, для чого ж вона лицемірила?! Для чого задавала це питання, знаючи вже, що за один дотик до її божественно-таємничого єства він поповзе за нею на всі небезпеки й на всі смерті.

— Ми поїдемо кіньми Юдка, Ольго Іванівно, не треба шукати.

Панна Ольга подивилась на сховану в руках голову доктора й помовчала.

Потім раптом підвелась і рішуче покрутила головою.

— Ні! Все це абсурд. Це — божевілля. Ви простіть мені за ці розмови, але я не можу прийняти вашої... помочі. Це — божевілля. З якої речі? Ні, ні, ні! Їдьте собі, докторе, спасибі вам і часом згадуйте... випадкову знайому. А мені тільки поможіть найти коней.

Доктор підійшов до неї й злегка поклав руку на плече їй, як то часто робив пацієнткам, що вередували.

— Ольго Іванівно, ви самі розумієте, що ми живемо в божевільний час. Одним божевіллям більше, менше, це не має ніякісінького значення для того режисера, який ставить божевільну п'єсу. Моє життя мені потрібне, говорячи сучасною мовою, остільки-оскільки. Маю ж я право ставити його на карту в грі? А я хочу поставити його на вашу гру. Так от, кажіть мені

тепер усе. Куди вам треба їхати? Через що небезпека? Чим я можу бути корисним?

Ольга Іванівна подивилася знову просто в лице докторові, перевіряючи, чи його, чи себе, й помалу відійшла до столу. Дивлячись у віконце, вона якийсь час помовчала, потім тихо, рівно, байдужим голосом проговорила:

— Я їду в штаб південної червоної армії, щоб убить командуючого цією армією Машкова. Його штаб тут десь коло Соснівки.

І після цього знову спокійно глянула на доктора. Докторові кинувся в очі знайомий, сухий, скляний блиск її очей. Од слів же у грудях штовхнуло й надушило їх, як мішком з піском.

Але коли він заговорив, голос його був теж такий самий спокійний і рівний, як і в неї.

— Можу я задати вам кілька питань?

— Будь ласка.

— Маєте ви якісь можливості доступити до Машкова? Якісь зв'язки, одне слово, якісь вироблені, підготовані способи здійснення перших кроків?

Панна Ольга повільно покрутила головою. Вона не мала ніяких ні зв'язків, ні вироблених, підготованих способів. Вона знає, що охорона в Машкова велика, що доступ дуже трудний, але... але вона покладається на те, що їй удасться все ж таки пройти до нього.

— Яким способом?!

Панна Ольга зробила невиразний жест і посміхнулась.

— Якимнебудь.

Доктор зрозумів: тим самим, яким вона проходила всюди, куди їй треба було; тим самим, від якого Юдко світився і згоджувався зробити свою балабусте вдовою, яким комісари давали незаконні пропуски, яким він сам опинився в Соснівці й готов був опинитись на тім світі. І справді: чи не дужчий, не дійсніший це спосіб, ніж усі пропуски, мандати, зв'язки, організації?

— Гм! Ну, а як же ви гадаєте там? Наяда знову невиразно повела головою, плечима, бровами.

— Не знаю. Якнебудь. Ну, скажу, що маю якісь дані про німецьку армію. Та це не важливо!

Доктор згодився: розуміється, не важливо. Важливо, щоб Машков побачив її, подивився на неї, зустрівся з її поглядом, щоб на нього випромінилась її посмішка, щоб обвіяло його ритмом її тіла. Тоді він усьому повірить, із усім згодиться, на все заплющить очі. А хіба вона не може сказати йому, що просто захоплена ним, героєм, що прийшла з ним творити народній суд? Хіба він не повірить, коли це скаже вона? Розуміється, в неї сила більша за всі пропуски й цілі армії.

— Та-ак. Ну, а... Простіть, Ольго Іванівно, що я втручаюсь. Я не знаю, які мотиви штовхають вас на такий акт. Але мені просто виникає питання: чи варто ж віддавати ваше життя, вашу красу на боротьбу з вітряками? Тим, що ви уб'єте Машкова, ви не спините тої сірої маси вітряків, що вимахує крилами, від того не спиниться рух, що є наслідком цілої історії. Ні Машков, ні Ленін не утворили цього руху, вони — тільки перехресні точки різних сил. Зникне Машков, чи Ленін, нічого від того не зміниться, все йтиме так, як мусить іти. Замість Машкова чи Леніна, стане якась інша особа в точці перехрещення сил, і буде те саме. За віщо

ж ви повинні в цій каші загинути? Я не в своїх інтересах говорю, Ольго Іванівно, ви ж розумієте. Мені боляче за вас. Мені боляче, коли гине велика сила, створена природою, не вжита в тих цілях, на які вона призначена. А мені здається, що ваше призначення не в терористичних актах. Ще раз кажу: своїм геройством ви не спините цього хаосу, відбирання землі, грошей, коней, стєнок. Не спините, Ольго Іванівно! Так для чого ж давати своє життя за те, чого напевне не досягнеш?

Панна Ольга слухала задумливо, хто його зна, чи чуючи навіть. І коли вона помалу, повільно, стала говорити, не дивлячись на доктора, та сама задума облягала її слова. Вона не збиралася припиняти віднімання землі, грошей, коней. Вона сама — селянка, дочка горівника-мужика, і не їй боронити тих, хто віки тримав у горі її батьків. Так їм і треба. Але є інше.

Тут вона підвела голову і глянула на доктора іншими, ніж досі бачив він у неї, очима.

— Ви українець?

— Так, я — малорос, або, як модно тепер говорити, українець.

Панна Ольга жорстко посміхнулась.

— Коли ви малорос, то не знаю, чи ви мене зрозумієте. Ви бачили, як ті мерзотники скидали українську вивіску в калюжу?

Ах, он воно в чому причина тієї зміни!

— Так отак Леніни й Машкови роблять з усією Україною. Вони не винні? Перехресні точки історичних і ще якихсь там сил? Я — теж перехресна точка! Грабіжник, якому хочеться жити з чужого добра, перехресна точка? Прекрасно! Але той, кого грабіжник грабує, таксамо є точка перехрещення сил самоохорони, і він нищить грабіжника!

Вона встала й перейшлась по хаті не своєю, не плавкою, не ритмічно-жіночою ходою, а рвучкими, колючими, як блиск в очах, кроками.

— "Сили", "призначення". Я не знаю, про яке саме призначення ви думали. А я вас спитаю: ви знаєте силу ненависти? Жагучої, невсипущої, лютої до млости, до сласности ненависти? Коли мрієш ночами і млієш од щастя уяви здійснення? Знаєте? Ні? А ви колинебудь думали, яке чуття повинно бути в людини, яка все життя пробула в ямі, яка чудом якимсь найшла змогу вилізти з неї й була скинена знову туди рукою, яка ніби має визволяти? Ви розумієте, яка ненависть повинна бути саме до Машкових і Леніних, які свою підлу грабіжницьку, кацапську точку перехрещення сил виконують під прапором визволення? Ні? Ви, малорос, про це не думали?

Вона люто посміхнулась, зробила два кроки й знову повернулась.

— Вивіска? Та хіба вони тільки вивіски скидають у калюжі? А хіба вони не скидають, не зривають, не топчуть ногами портретів Шевченка, портретів замученого їхнім царем українського революціонера, мужика, пролетаря? А хіба ця кацапська брутальна гидь, цей Машков, цей лютий україножер, цей свідомий, умисний кацап-націоналіст, хіба він не розстрілює учителів-українців, селянських і пролетарських дітей, тільки за те, що вони українці? А хіба вона не палить, не нищить, українських книг і хіба не скида всю нашу душу знов у яму? Ні, докторе? А хіба не глум, що ми з вами, діти українського села, говоримо отут мовою нашого вікового гнобителя й не сміємо, не можемо говорити так, як ми говорили, коли пасли свої череди? Ні, пане докторе? Хіба не глум, що ви малорос? Ну, скажіть самі! Ні?

Доктор нічого не говорив. Дійсно, сила ненависти була в цієї жінки не ненавистю одної людини. Іменно точка перехрещення сил цілого народу, що віками сидів у ямі. Сині очі Наяди зникли. Це були дві темні, каламутні, з тьмяним, моторошним блиском западини. Малинові уста покрилися сірим попелом і ввесь час дрібно дрижали, до того виразно, що вона сама часом прикушувала їх. Це й не Шарльотта Корде з Кривих Гарбузів

стояла тут серед маленької кімнатки, вкритої наївними ряденцями, а самі Криві Гарбузи, тисячі, сотні тисяч Кривих Гарбузів вилізли з ями й трусились од перелитої через вінця віків ненависти. Дійсно, про які логічні міркування можна було тут говорити? Точки перехрещення не міркують, просто зустрічаються й нищать одна одну.

Яка ж яку знищить тут?

* * *

Отже знову вирішено так: Юдку тут, у Соснівці, відпустити, а, замість нього, найняти якогось місцевого дядька. Пашпорти знищити, а пропуск на той бік приховати разом із грішми. (І на віщо тільки вона проробляла таку хитро-мудро конспірацію з цим дозволом?), їхати до першого червоноармійського загону. Зараз же заявити начальникові загону, що їм конче треба до командуючого армією товариша Машкова, — дуже важливі відомості з того боку від товаришів. Такі важливі, що тільки самому товаришеві Машкову можна їх одкрити. Де документи, мандати, рекомендації? Нема. По дорозі напала на них банда, ограбувала, забрала всі документи й ледве вдалось їм утекти.

Ніякий комісар нічого не може запідозріти: люди домагаються до начальника. Вони не просяться пропустити їх на той бік, вони не тікають, вони не мають при собі ніякої зброї, просто хочуть подати важливі інформації. Чим ризикує товариш Машков, чи хтобудь із них? Абсолютно нічим. Отже ніяких підстав нема для того, щоб не допустити людей, що самі для цього їдуть у таку далеку й небезпечну дорогу.

Гроші й пропуск, зашиті в кашкет, не виймати й тримати на випадок потреби при втіканні після "того". Хто знає, може ж, таки доведеться тікати, а не щось інше. І дуже навіть можливо: уявити собі, що Машков захоче вночі докладніше поговорити з товаришкою, яка має дати йому важливі інформації. Товаришка, ясна річ, захоче, щоб ніхто більше не був при цій інтимній і дуже важливій розмові. Можливо, що вона захоче, щоб

навіть при дверях не стояв ніхто й не підслухав. Товариш Машков, цілком можливо, не зможе не згодитись на бажання післанця від товаришів із того боку. Для жвавости розмови може бути трохи вина, а то й горілки. В товариша Машкова може бути при собі револьвер, кинджал, узагалі якась зброя (навіть граната може бути, вони ж усі носять на поясах гранати й цілі арсенали). Ніч. Тиша. Варта куняє. В головнокомандуючого важлива розмова з таємною товаришкою. Раптом вистріл, брязкіт розбитої шибки, крик, галас. Хто, чого, куди? Товаришка в жаху вибігає: хтось ізнадвору вистрілив у товариша! Рятуйте! Хапайте! Лікаря! Вона біжить по лікаря, вона вся кипить страхом за життя товариша. І більше тої товаришки ніхто вже не бачить.

Це ж дуже можлива комбінація. Можливо ж, і зовсім без вистрілів і криків. Товаришка просто вийде від товариша, потупивши очі й засоромлено закрившись хусткою від нескромних поглядів варти, пройде до доктора, що чекатиме на неї з кіньми та селянською одежею і...

Аби тільки товариш Машков зустрівся очима з поглядом Наяди!

Та багато може бути різних комбінацій. А головне: що буде після того, там, де вони вже будуть зовсім-зовсім сховані від усіх товаришів, де її очі зустрінуться з його очима, де...

Ну, одне слово, справа явно божевільна. Але що таке божевілля? І чим воно гірше за тиху розсудливість? І що за мудрість зробити небожевільну, розсудну, нормальну справу? І чим вони ризикують? Життям? А хіба Юдко не ризикує життям за п'ятсот карбованців? А хіба мільйони шинельних істот не ризикують ним за мрію, яка їм самим невідома? Вся справа в нагороді за ризик. Так хіба ж його, докторова, нагорода менша за п'ятсот карбованців?!

Отже, Юдкові виплачено його нещасні п'ятсот карбованців, замість Юдка найнято такого самого мрійника за триста карбованців (дядька з драбинчастим возиком, запряженим парою фіолетових шкапенят). Наяду

закутано у плед, і гайда знову за — божевільною, страшною, чудесною мрією.

За Соснівкою небо посіріло, вкрилося дрібними, злими хмаринками, ставши подібним до потовченого, замерзлого моря. Тут жив, очевидно, вже другий вітер. Той, пустотливий мазунчик, лишився десь із Юдком позаду. Цей був сірий, як небо, як червоноармійська шинеля, похмурий, колючий, рвучкий. Молоденькі сходи боязко підгинались під його подувами і стиха шепотілись. Конята дядькові сердито щулились і струшували його з грив. А дядько раз-у-раз натягав на буряково-червоні вуха комір свитини й натовкмачував на голову зеленого кашкета, в якого збоку висолоплювалась брудна біла підшивка.

Доктор же ввесь час тільки те й робив, що ставав навколішки в соломі й закутував пледом ноги Наяди. (Спасибі вітрові, спасибі злим хмаринам!). І Наяда так мило, задумливо, по-дитячому усміхалася з-під великої синьої хустки, наче вони їхали не на божевільну мрію, а на Великодні Свята додому в свої Криві Гарбузи.

А потім доктор тихенько сидів, тихенько мерз у свойому пальтечку й тихенько внутрішньо посміхався незрозумілим усміхом. Зірвалася фуґа, майнула вихорами людських душ і кружляють, гасають, несамовитяться бідні душі, гадаючи рівночасно, що діють із своєї волі.

Дядькові бурякові вуха заклопотано повертались то туди, то сюди: немов би ще вчора тут люди бачили большевицькі війська. Та влови ти їх, — сьогодні тут, завтра там. Хіба це тобі правильні війська? Отак ганяють чортбатька-зна чого людей. А німці женуть їх, як овець у повітку.

Починався яр, — степовий, крутий, суворий, із проритими водою зморшками-рівчаками-проваллями. На тім боці яру біліла купка хаток, а серед них сірів самотній млин із непорушне закостенілими крилами, — як піп серед жінок у сірій рясі, з піднятими на благословення руками в широких рукавах.

Конята розійшлися дрібним, частим бігом, завзято потрушуючи гривами і прищуливши вуха.

— Тш, тш! А-но, тихше, куди женешся!

Яром, мабуть, колись річка протікала, бо все дно заросло старими, мозолястими вербами, що згори здавалися кущами. Дорога викрутасами збігала вниз, ховалася і знову вибігала на другім боці покладеною навскоси через увесь схил стьожкою небіленого сірого полотна.

Вітер тут ще сердитіший став. Як сільський Сірко, він забігав то з одного боку, то з другого, хапав за плечі, за хустку, за плед.

Дядько сильно напнув віжки й одкинувся усім тілом назад. Конячки, прищуливши вуха й настобурчивши гриви, підгинали зади й усе закидали їх трохи набік. Візок трусив немилосерно й хилитався збоку набік, як човен на хвилях.

Доктор мусів обняти за стан панну Ольгу, — так усе ж таки було для неї безпечніше. Крізь пальто чулася гнучка, тепла м'якість молодого тіла, — без корсета була Наяда (розуміється, — як же інакше може бути Наяда!). І те, що не було корсета, що тіло часом налягало на нього, що була немов покірність і охочість у невільному наляганні, хвилювала до солодкої, давно вже незнаної туги. Покопирсана вибоями дорога, рвучкий, колючий вітер, трусіння візка, скажений біг конят згори, все стало затишним, дорогим, тужно-солодким.

От вони неслися назустріч стражданню, небезпекам, смерті. Але це вже не здавалося таким абсурдним, божевільним підприємством. Ну, що ж, є сили, що більші за життя; часом вони притихло сидять у нас, і ми живемо "нормально", часом вони виступають із нашої нормальности, заявляють свій владний голос, і ми робимо "ненормальне". От і все. Чи згодився б колинебудь, у "нормальний" час оцей дядько ризикувати своїми конятами й навіть життям? Та ні за які гроші! А тепер він ризикує

за триста карбованців. Чи думала колинебудь панна Ольга, що вона може їхати на смерть із своєї доброї волі? Мабуть, ні. А тепер...

Конята вже розправили вуха і гривастим, гнідим вихром гнали вниз, кидаючи грудочками в лиця. Вітер дзижчав у вухах рівно, з виттям і душив немов напнутим простиралом на голову. Верби швидко бігли назустріч, жовтозелені, кучеряві, з дуплястими, калікуватими стовбурами.

Дорога, вигинаючись поміж деревами, забігала праворуч, на гору. Коні пішли тихіше.

Панна Ольга злегка відвела докторову руку зо свого стану й поправила хустку, закривши нею ще щільніше все лице так, що тільки око та кінчик носа було видно.

Доктор зідхнув, підгорнув їй пледа під ноги й став закурювати, — вітер тут, загаявшись у вербах, затих.

Але тільки наладився запалити сірника, як дядько чогось затпрукав і почав спиняти коней. Доктор швидко підвів голову.

На дорозі стояло троє салдатів на конях. Той, що на самому переді, — в жовтому, короткому кожушку, у військовому картузі, а двоє в шинелях і сивих, салдатських шапках. У всіх за спинами рушниці, на поясах шаблі й револьвери. Вони стояли собі цілком спокійно, покурюючи, — чого дурний дядько так зашамотався?

— Що таке? — здивовано спитала з хустки панна Ольга.

Доктор неголосно, зовсім спокійно, навіть байдуже кинув:

— Якісь салдати.

А сам тихенько потиснув рукою лікоть панни Ольги. Цигарку ж і сірники поклав у кишеню.

Панна Ольга трошки підвелась, одгорнула хустку й подивилась уперед. Салдати помалу, не хапаючись, під'їжджали ближче. Передній у жовтому кожушку, так почувалось, був начальство. Немолодий, за тридцять, напевне. Непривітна, жорстка постать. Товсті, жовті, кругонавислі на уста вуса. Лице в буйному ластовинні, тверде, довге, з випнутими вилицями, поросле рудявою стернею на щоках. Ніс качиний, злий, червоний на кінці від вітру. Неприємна постать!

Доктор ізнову потиснув руку панни Ольги й буркнув:

— Я буду балакать.

Салдати наближались надзвичайно помалу, неначе дражнячись із нетерпіння доктора. Двоє в шинелях, правда, були собі молоді, безвусі парубчаки (шинелі без погонів, — значить, "вони"!). Один чорнявий, круглопикий, з круглими, веселими, хлопчачими очима. Ніс також кругленький і такий кирпатий, що дві ніздрі, як два меншеньких ока, так і дивилися з лиця на світ Божий.

Другий, також нічого собі, досить мирна постать: білявий, засмалений, ніби невмиваний, із сонними очима. Шинеля на нього була завелика, і комір ліз аж на голову. Ну, зовсім сільський парубчак, яких тисячі бачив доктор Верходуб, — абсолютно нічого не було в цих постатях такого, від чого серце могло б швидко й тоскно стискуватись.

Жовтовусий здмухнув недокурок із губ на землю, невеличким рухом спинив коня й рівним, трохи хрипким голосом сказав до доктора:

— Хто такі? Куди їдете?

Еге, говорив чистою російською мовою, з виразним московським акцентом. Доктор почув, як панна Ольга рвучко сіла рівніше.

Доктор коротенько прокашлявся й, дивлячися просто в лице жовтовусому, тихо, але з натиском проговорив:

— Ми їдемо в штаб армії, товаришу. І дуже раді, що зустріли вас. Нам треба яко-мога швидше. Проведіть нас, будь ласка. Ви, сподіваюсь, червоноармійці?

І він, немов перевіряючи, обвів поглядом парубчаків. Вони з цікавістю подивлялися на закутану голову панни Ольги.

Жовтовусий ані найменшим рухом не виявив ні здивування, ні цікавости з приводу того, що двоє якихсь "буржуїв" на драбинчастому возику їхали у штаб армії. Тільки гостро, колюче вткнув у доктора пару металевосірих, запалих очей.

— Документи маєте?

Доктор Верходуб знову сухо кашлянув і твердо глянув у непривітне лице.

— Ні, не маємо ніяких. Нас ограбила по дорозі банда. Все взяла. Мандати, пропуски, пашпорти, гроші, речі. Ледве вдалось утекти.

І знову жовтовусий ні трішки не здивувався, що людей ограбувала банда, й що вони без мандатів і документів їхали у штаб армії.

— Хто ви такі?

— Ми, товаришу, з доручення товаришів із того боку їдемо у штаб армії. Ми мусимо негайно бачити товариша Машкова, щоб передати йому

дуже важливі інформації. Я просив би вас, товаришу, яко-мога швидше нас...

— Якої організації?

— Полтавської, товаришу. В нас інформації про німецьку...

— Хто підписував мандат?

— Як хто? Розуміється, голова комітету, секретар...

— Як звуть?

— Товариш Максим Зубатий і Хіжняков. Вам, розуміється, відомі ці прізвища?

Жовтовусий, усе ж таки, не виявляючи на свойому закостенілому обличчі ніякого знаку задоволення чи незадоволення з відповіді доктора, косо зиркнув на закутану в хустку голову.

— Гроші є?

— Нема, товаришу. Нас же ограбили. От тільки вдалося сховати шістсот карбованців за підводу. Так я прошу вас, товаришу, коли можна...

— Якої професії?

— Ми вчителі. Сільські вчителі. Це — моя небога.

Але хоч би ж тобі якийнебудь вираз на підлому лиці, — чи сумніву, чи недовір'я, — рівне, холодне, байдуже, як машкара!

— Покажіть руки.

Доктор здивовано, не розуміючи, підвів брови: які руки, для чого?

— Руки показать, кажу! Ну!

Хто знає, — може, це такий умовний партійний знак у них був. Доктор нерішуче простягнув до нього обидві руки. Зігнуті, смугляві, тонкі й пещені пальці злегка потрусювались. На тонкій, чистій шкірі випнулися синюваті жили.

Жовтовусий трошки нагнувся з сідла й серйозно подивився на них. Кирпатий же підвівся на стременах, увесь аж ліг на шию свому буланому коникові й теж навів на докторові руки своїх двоє ніздрів, наче цілився, щоб вистрілити з них. Навіть непорушна, як замертвіла, панна Ольга злегка ворухнулась і скосила до них очі.

— Гм! Розуміється. Тепер долонями догори.

Бог його знає, що воно мало значити, але немає ради, треба й долонями догори показати.

Жовтовусий експерт простяг свою велику, з чорними, зашкарублими пальцями руку й злегка помняв ними долоню докторові.

— Гм! Так. Тепер та хай покаже.

Доктор сховав свої руки й повернувся до панни Ольги. Вона трохи відкотила з уст хустину й повернулась до нахаби.

— Товаришу! Нам треба в штаб армії. Просимо нас не затримувати!

Доктор усередині скривився: ах, для чого такий різкий тон? З маленьким начальством треба лагідніше. Від якогонебудь унтера часом залежить більше, ніж од генерала.

— Руки показать, кажу! Ну?

Панна Ольга ще більше відкотила хустку і спробувала сісти рівніше. Але вся солома з сидіння з'їхала наперед, і хоч-не-хоч треба було сидіти, згорбившись, з підібганими ногами. Та ще ця велика, незграбна хустка на голові! Але тон голосу став інший, — спокійніший, розважніший, навіть трохи такий, яким вона вміла причаровувати.

— Товаришу, ви, здається, не здаєте собі справи, з ким ви говорите. Ми їдемо з доручення полтавського...

— Так, так, чув. Руки показать!

— Товаришу, ви...

— Руки показать, кажу, зараз же!

З-під жовтих, округло-навислих вусів виплигнула просто в лице Наяді гидка лайка.

Панна Ольга рвучко витягла руки з-під хустки й простягла їх до салдатів. Як дві біленькі, ніжні, довгасті ласочки, вони вистрибнули і, злегка похитуючись, застигли перед очима нахаб. Точені пальці з рожевими, блискучими нігтями ніби аж просвічували.

Вперше на лиці жовтовусого мигнуло щось подібне до посмішки. А кирпатий виразно-задоволено вишкірив ряд чистих, білих, квадратових зубів (краса, очевидно, й цим зашкарублим істотам не була байдужа!).

— Так. Годі. Можеш сховати свої руки. Тепер виймайте всі свої гроші. Живо!

Жовтовусий одхилився і поклав руку на револьвер. Кирпатий стягнув назад буланого, що тягся мордою до полудрабка, й теж узявся за револьвера. Вони вже не посміхались, — очевидно, дізналися про все, що їм треба було.

— Товаришу, ви здається, не вірите нам?

— Ні, вірю. Давайте живо гроші. Всі! Де сховані? Швидше!

Панна Ольга знову спробувала сісти рівніше, але тільки хитнулась убік і йорзнула всім тілом на місці.

— Товаришу, я вам ще раз кажу... Ви не маєте права так поводитися з нами! Ви будете каятись. І потім, ви робите шкоду всій нашій справі, затримуючи нас тут. Я буду жалітись товаришеві Машкову. Ми такі самі большевики і пролетарі, як і ви!

Доктор знову про себе скривився: ах, не так вона говорила з ними, не так!

Жовтовусий і кирпатий одночасно засміялись. Кирпатий весело, голосно, виставивши всі зуби під двома дірочками задертого носа, а жовтовусий тільки зморщивши очі й розсунувши на обидва боки вуса, за якими дене-де проглядали зуби.

— А як, стерви, всі ловко навчились говорити в одне! — добродушно сказав він до Кирпатого (і ця посмішка, м'якість, добродушність зразу зробили його простим, теплим, домашнім!).

— Е, маладці, знають практику! Жовтовусий повернувся до доктора.

— Ну, панове "пролетарі", швидше виймайте гроші. І раджу вам не примушувати нас обшукувати. Чуєте?

І добродушности вже не було в його запалих, металічно-сірих оченятах.

— Такі пролетарські руки, як ваші, награбастали не одну сотню тисяч. Швидше кажу, нам нема часу патякати тут з вами!

Ага, от що мав значити огляд рук! Це для них і пашпорти, і мандати, і документи. Ще, якщо й до чого, на цій підставі можуть учинити бознащо. Виходив якийсь абсурд, з яким, одначе, не було ніякого способу боротьби.

Раптом панна Ольга знизала плечима.

— Товаришу, я вас запевняю, що ви глибоко помиляєтесь! Чуєте? Ми — ваші товариші. Ми — сільські вчителі, а не буржуї. Ми їдемо...

Жовтовусий раптом круто повернувся до панни Ольги.

— Якої семінарії?

Доктор почув, як тоскний холодок пробіг по грудях: панна Ольга мовчала, поширивши очі на салдата, неначе спіймана на брехні маленька дівчинка.

— Полтавської семінарії! — раптом голосно сказала вона, надумавши,

Жовтовусий знову посміхнувся (негарно, моторошно посміхнувся!).

— Он-як?! У Полтаві вже вчительську семінарію одкрили? Ну, годі розбалакувать. Я вам покажу семінарію! Звощику, рушай за нами.

Товаришу Карпенко, ставай по правий бік, а ти, Степане, по лівий. І глядіть: як зроблять якийсь рух, щось будуть ховати, чи викидать, або довбатись у кишенях, моментально кулю в лоб!

І, повернувши темно-гнідого, слухняного коня, швидкою ступою поїхав уперед. А Кирпатий Степан та засмалений Карпенко зо своїми сонними очима й завеликою шинелею стали по обидва боки воза.

Дядько, ні разу не озирнувшись, хапливо, безладно зашарпав віжками й почав стьобати конят.

Фе, як виходило безглуздо, дурнувато! Забути про таку дурницю, не умовитись, якої семінарії. Розуміється, це дрібниця. Не може ж цей жовтовусий салдатюга розстріляти їх за те, що забула, якої семінарії. І руки теж. Розуміється, це теж дрібниця, але... Та нехай навіть і не робочі руки, так невже ж у їхній партії всі з мозолястими руками?!

Але тоскний холодок усе більше й більше розходився докторові по всьому тілі й страшенно хотілося закинути кашкета туди в верби. Ще погубить проклятий кашкет! Напевне вони зараз же від нього почнуть шукати, бо салдати самі раз-у-раз усе ховають у шапку.

Панна Ольга сиділа рівно, непорушно, але, видно, не через те, що так наказав жовтовусий. Доктор обережно просунув свою руку під її лікоть і притиснув його до себе. Хай вони почувають себе ближче, тісніше одне до одного. Коли є в ній тривога, то почує себе бадьоріше.

Панна Ольга злегка потисла ліктем його руку, — зрозуміла, голубка!

Кирпатий Степан уважно подивився на них.

— А то на віщо отам руками ворушитесь? Не чули, що сказано?

— Чули, товаришу, Але ж ми нічого проти того не робимо. Взяв небогу під руку, бо холодно. Що ж тут такого?

— Сказано не ворушиться, ну, й нема чого.

— А куди ви нас везете, товаришу?

— Куди привеземо, там і будете.

Він силкувався говорити, як жовтовусий, цей кирпатий хлопчина: суворо, твердо, невблаганно. Але говорив, бідолаха, як усякий молоденький салдат, якому дано наказ. "Сказано не ворушитись, ну, й нема чого".

— А вашого вищого начальника можна буде побачити?

Кирпатий одповів не зразу, — з арештованими взагалі "не полагається" балакати. Але не витримав і, ледве посміхнувшись, бовкнув:

— Уже бачили.

Ага, значить, жовтовусий таки, дійсно, був начальник. Поганенько.

— Єрємєєв! — раптом зо стриманою гордістю додав кирпатий.

Доктор не зрозумів.

— Хто Єрємєєв?

Степан хитнув головою вперед на жовтовусого.

Ага! Ну, так що?

— Це сам Єрємєєв.

"Сам Єрємєєв!" Вже коли "сам", то справа стоїть іще гірше. Щось воно, очевидно, знамените серед них.

— Вибачайте, товаришу. Ми — люди сільські, всіх партійних товаришів добре не знаємо. А хто такий Єрємєєв?

Кирпатий, здається, образився: не знати, хто такий Єрємєєв!

— Той самий, що генерала Муракіна вбив! Знаєте тепер?

Ні, доктор не знав усе ж таки ні Муракіна, ні Єремеева. Але поштиво поширив очі й серйозно здивувався:

— А-а, так це він самий?!

— Авже ж! Вісім літ простраждав чоловік на каторжних роботах. На ногах отакі шрами од кандалов!

І Степан показав три пальці, зложені в дощечку.

— Сам бачив. Ну, за те ж він тепер вашому братові, буржуям, і оддячує. Вчора отаких, як ви, шестеро на звощиках на тім самім місці спіймали й розстріляли. Сто тридцять тисяч дєнєг знайшли при їх. А вдєті були отак само, як ви, під бідняків.

Він цілком спокійно, як своїм добрим знайомим, розповідав це.

— Мабуть, вони без пропусків їхати?

— Не, зачим без пропусків? І пропуска були, і печатка з комітету, усе, как полагається. Ну тольки ж зразу видно, що буржуї. А одна парочка ще

й досі сидить, уночі перехопили. Так цих прямо по мордах знать, що польські ляхи. І на руки дивиться не треба. А по документах написано, що з наших. Обманюють, сволочі, здорово.

Він вийняв срібний, масивний, із золотими монограмами портсигар, довго й незграбно відчиняв його пучками й, нарешті, розчинив. Обережно тримаючи його й похитуючись під рівною ходою буланого, вийняв папірець, поклав кінчиком між губи й набрав пучками тютюну. Тоді, сховавши портсигар, вийняв із губів папірець і висипав на нього тютюн; це була махорка.

— Дай закурить... — сонно сказав Карпенко й простяг над доктором і панною Ольгою руку. Степан знову витяг портсигар і теж над головами арештованих передав його Карпенкові.

Якось воно занадто все просто діялось. Просто, спокійно, добродушно. От і вітер знову так само, як на тім боці, сердито задув, — жайворонки тріпотіли на ниточках, і дядько сидів собі спереду в тому самому зеленкуватому кашкеті, пожовклому на маківці, з тими самими буряково-червоними вухами і брудно-попелястими кучериками на потилиці.

Докторові раптом стало болюче жаль і цієї брудно-попелястої потилиці, і жайворонків, і вітру, і руки, що так довірливо, близько притулялася до його тіла. Як несподівано, непередбачено, безглуздо повертався їхній задум. Які дрібниці можуть часом перевернути нанівець усе величне! Дрібниця ж: Наяда не могла якслід показати своє лице, вона не могла показати свою постать. Через те, що вона сиділа на паршивому возику зо збитою під ноги соломою, вся її сила паралізувалась. Жовтовусий навіть не помітив її, навіть не побачив Наяди! І через це — арешт, "буржуї", — а там, може, і...

Ні, дурниці! Коли він тепер не помітив, то він помітить її. О, помітить іще, мерзотник! Помітить, поганий кацап! І ще не знати, хто в кого тоді в

полоні буде. Ще не знати! Навіть, пробувши на каторзі вісім літ і маючи шрами з долоню від кайданів, не встояти нікому проти тих кайданів, які кують вищі сили.

Доктор міцніше притиснув теплу, довірливу, сильну, всесильну ручку й навіть про себе посміхнувся: цікаво, як то "сам" затанцює на задніх лапках.

І вже докторові не було жаль ні вітру, ні жайворонків, нічого.

Починалося село. На подвір'ях, на вулиці, біля воріт видно було салдатські постаті. Вони весело й поштиво віталися з Єрємєєвом. Він щось казав їм, а вони тоді пильно, з задоволенням і цікавістю дивились на возик, запряжений маленькими конячками. Деякі щось і кричали, але доктор не слухав.

— Сюди, направо звертай! — хитнув Степан дядькові на ворота, в які в'їхав жовтовусий.

Дядько покірно, похапцем зашарпав віжками.

* * *

Очевидно, тут був штаб. Велика, довга хата; на подвір'ї дашки; криниця з коритами. Мабуть, колишній заїзд. Під дашками стояли осідлані коні; серед двору вряд вистроїлись скоростріли з готовою упряжжю. Скрізь вешталися салдатські постаті, такі собі, звичайні, прості, такі самі, яких доктор стільки перебачив на фронті під час війни. Той відро кудись ніс, той щось стругав, там гуртом вовтузились біля розібраного скоростріла й голосно, по-салдатському лаялись. На арештованих мало хто й увагу звернув. А, ще парочку буржуїв спіймано? Ну, парочкою більше, менше, це скоростріла їм не поправить.

Єремєєва вже не було, тільки коня його салдат вів під дашок.

— Ну, злізайте, — позіхнувши, сказав кирпатий і, дивлячись на вовтузіння біля скорострілу, раптом закричав:

— Та там накльопка протерлась! Куди пхаєте!

Дві-три голови повернулись до нього, а хтось голосно вимовив цинічний жарт. Гурток дружно засміявся, а за ним засміявся й кирпатий і байдуже вилаявся. Потім зліз із коня і сказав сонному Карпенкові:

— Заведи мого. Та підпругу одпусти. Чуєш? На вуздечку. Та бери руками, буржуй!.. А ви йдіть за мною.

Він пішов уперед, розминаючи по дорозі ноги й поправляючи пояс.

Доктор швиденько повернувся до дядька.

— Ви ж, голубчику, підождіть трохи! Зараз поїдемо далі.

Дядько не ворухнувся, навіть не глянув на доктора й зараз же від'їхав убік.

У великих сінях на лаві напівлежав салдат і грався "затвором" рушниці. Ноги його з засохлими грудками болота на підборах терлись об край діжки з водою.

— Ще двох музикантів? — байдуже глипнув він на доктора й панну Ольгу.

Кирпатий нічого не відповів, — як з усяким у балачки встрявати, так ніколи й справи не скінчиш. Він одчинив одні з дверей і, відступивши з ними набік, коротко, строго показав рукою:

— Марш у камуру!

А вартовому, що лежав, кинув:

— Доложи, що вже є.

І, зачинивши за собою двері, ввійшов за арештованими.

Так, так, це таки, справді, була "камура": вогкий, густий, задушний, нестерпний сморід; малесеньке, крихітне, затулене лахміттям і віхтям соломи віконечко; ні груби, ні долівки: облуплені стіни; на покришеній, гнилій підлозі з дірками — чорна, брудна, загиджена солома.

— Оце ваш ґрандотель, — сьорбнув носом Кирпатий і почав робити цигарку, любовно винявши срібний портсигар із золотими монограмами.

Доктор пошукав очима: на чому б посадити панну Ольгу, — ні стільчика, ні колоди, нічого, — гола, загиджена, моторошна підлога та й усе. Він озирнувся позад себе й аж здригнувся: з землі дивилося чиєсь довге, страшне лице з круглими непорушними очима. Коло цього лиця лежала темна маса другого людського тіла. Мертві, чи живі?

Панна Ольга помалу розмотала хустку, спустила кінці її на груди, причепурила під нею волосся. Спокійно, впевнено, немов у себе в будуарі. Чудесно!

Потім підійшла до стіни і сперлась на неї спиною. Довге лице на землі біля тої стіни, що виходила в сіни, заворушилось і підвелось, — ну, слава Богу, живе. Панна Ольга глянула на нього й спокійно одвернулась, — ну, лежать собі якісь люди на страшній підлозі, що тут такого надзвичайного?

— Вони зараз нас трусить будуть? — байдуже кинула вона до доктора.

— Мабуть.

Темна кучугура біля довгастого обличчя раптом заворушилась і з неї виринуло друге — кругле, жовте, безбороде, — обличчя.

— Що таке? Вже? — жіночим голосом, по-польськи сказало воно й підвелося над підлогою.

— Не знаю... — тихо відповіло йому довгасте лице, водячи круглими, тьмяними очима з доктора на панну Ольгу.

Кирпатий сховав портсигар і закурив. Потім одчинив двері в сіни й голосно спитав:

— Доложив?

Але зараз же ширше розчинив двері й одійшов трохи набік: ага, начальство йдуть.

Доктор швиденько озирнув панну Ольгу, як озирають борця перед рішучою боротьбою. Вона стояла в темному кутку, закрита хусткою, але випроставшись і готова до бою.

Жовтовусий без кожушка й без кашкета, в салдатській зеленкуватій блюзі, з нагаєм у руках, не поспішаючи, ввійшов у "камуру". За ним ішов чорнявенький, горбоносий, з великими шорсткими кучерями над вухами, червоноармієць.

Зиркнувши на доктора та на панну Ольгу, жовтовусий озирнувся круг себе.

— А де ж пани-графи? Ага. Тут. Ти як смієш лежати, корово? Встать! А ти перед ким сидиш, паршивче? На ноги!

І він твердими, короткими ударами нагая почав хльоскати польських графів, як худобу. Вони зашамотались і, хапаючись руками за стіну, важко, безсило й поспішно почали підводитись на ноги.

— Ач, гладка! Яке черево насмоктала з хлопів, не піднесе! Підносъ, підносъ, вельможна пані!

І нагаєм з-під низу з глухим ляскотом ще кілька разів ударив її по широкому, незграбному заду. Графиня судоржно хапалась жовтими, неначе спухлими руками за стіну й з усієї сили тягла за собою своє роздуте, кругле, з великим животом тіло. А граф, високий, худий, подібний до кістястої, виснаженої балагульної шкапи, підвівшися сам, піднімав її за лікоть і тяг догори.

— Стать рівно, струнко!

Важко дихаючи, не зводячи тупо-жахних очей із Єрємєєва, вони, ці очманілі істоти, силкувалися стояти струнко: графиня випинала свій величезний живіт, а граф міцно тулив витягнені долоні до швів своїх рейтузів. Але обоє горбились і хилитались од утоми, жаху, думок і "камури".

Тепер видно було хрящуватий "породистий" ніс графа, жовто-сиві, підстрижені вуса й високе лисе чоло. А все лице було пойняте, у брудних плямах під очима, наче там було мокро й на тому місці засох порох і бруд. Плакав старий? Мабуть, плакав і ховав од жаху та одчаю "породисту" голову свою у брудну, загиджену солому.

Панна Ольга щільніше закуталась у хустку й одвернулась.

Єрємєев раптом повернувся до доктора й коротко кинув:

— Ну, виймай усі гроші!

Доктор зараз же поліз у кишеню й витяг гаманець.

— Ось усі наші гроші.

— Скільки тут?

— Шістсот.

Єрємєєв мовчки передав гаманець кучерявому франтикові й підібрав у руку ремінне плетіння нагая разом із пужальном.

— Попереджаю: коли знайдемо при трусі ще щонебудь, моментально будете розстріляні. Чуєш?

— Можете шукати, ми більше не маємо. (Невже ж може статись таке безглуздя, що за кашкет розстріляють?!).

— Ага, він не боїться трусу. Значить, усі гроші на мадамі. Роздягти її до голого тіла!

Кучерявий зараз же швиденько засунув гаманця собі за пазуху й охоче підійшов до панни Ольги. Вдаючи ґалянтного кавалера, він із церемонними вихилясами, самими кінчиками пальців узяв на плечах панни Ольги хустку й потяг до себе.

Тоді панна Ольга, спокійно відвівши його руки одною своєю рукою, повернулась до Єрємєєва всім тілом і скинула рухом голови хустку на плечі. Світло з сіней освітило всю її вирівняну, горду, впевнену у своїй силі постать. Сині, Наядині очі блищали знайомим докторові скляним блиском і притягали до себе своєю дивністю й нетутешньою якоюсь красою. А на устах була (також знайома) владна й обіцяюче мила посмішка.

— Товаришу, я все ж таки бачу, що ви серйозно нам не вірите? Правда?

Єрємєєв тільки тепер помітив її. Він поширив маленькі свої очі й кивнув до кучерявого:

— Ого! Та ця краля така, що я сам з охотою пошукаю в неї чогонебудь дорогоцінного. Ловку мадамочку старий пес придбав собі.

(На слова панни Ольги він навіть не зводив відповісти).

Кирпатий раптом зареготався й від задоволення сильно почухав себе на потилиці.

— А хвакт, що ловка мадамочка! Таки справді любопитно обшукати!

Сині очі на мент потупились, ховаючи щось у собі, і знову війнули на жовті, округло-навислі вуса.

— Послухайте, товаришу. Я вам кажу: ви робите велику помилку. Страшно шкідливу! Я вас дуже прошу подумати над цим. Ви можете мене обшукать, можете ображать, навіть розстріляти. Я вас цілком розумію й виправдую. Але...

Жовтовусий підкивнув салдатам:

— Хе! Навіть виправдує. Добренька! Ну, далі, далі! Кирпатий знову засміявся.

—... але уявіть собі на хвилину, на одну хвилину, що ви, дійсно, розстрілюєте ваших товаришів, які справді їдуть у штаб, щоб передати важливі відомості. Ну, уявіть собі це.

— Уявляю. Ну, далі?

Він собі просто грався. А рівночасно не без приємної пильности й ласого блиску в очах поглядав на таку чудну, таку прекрасну й таку надзвичайну тут у цій "камурі" постать.

— Далі? А далі, товаришу, вам треба відправити нас зараз же в штаб. Одправляйте під яким хочете караулом, стережіть нас, зв'яжіть, що хочете. Невже ви боїтесь, що нас там у штабі не розстріляють, як побачать, що ми брешемо? Хіба вам не все одно, де будуть розстріляні буржуї, коли ми, справді, буржуї? Хіба ні, товаришу? Ми ж не просимо вас звільнити нас, випустити. Будь ласка, тримайте, як хочете.

Чи логіка самих слів, таких простих, ясних і правдивих, чи логіка очей і посмішки, ще простіших, ясніших і правдивіших, зробили своє враження, тільки навіть кирпатий трошки дурнувато роззявив рота й серйозно слухав Наяду.

Жовтовусий пильно, допитливо, тісно стуливши вуста під вусами, тиснув сталевим поглядом у лице з синіми, чудно блискучими очима. Тиснув і мовчав. Панна Ольга вже замовкла, вже глянула на кучерявого й посміхнулась і до його, трошки сумно, трошки так, як посміхаються до людини, яка може зрозуміти, а Єрємєєв усе мовчав і свердлив поглядом.

— Гм! Так ви — партійна товаришка?

Панна Ольга твердо тріпнула головою й пасмо розкудовченого хвилястого темнокаштанового волосся хитнулось над чолом їй.

— Так, партійна товаришка.

— Сільська вчителька?

— Сільська вчителька!

— Ще раз питаю: сільська вчителька? Панна Ольга на мент (тільки докторові помітний мент) завагалась і знову кивнула пасмом волосся.

— Сільська вчителька.

І тут доктор із жахом почув, що Наяда посковзнулась у боротьбі, зробила помилку: пильність, допитливість, хмарність одразу зникли з худорлявого обличчя й запалих, металічно-сірих очей. Вони мигнули злим, лютим переливом і посміхнулись.

— Ага. Так. Ну, в такому разі, дорога "товаришко", будьте ласкавенькі пройти зо мною до мене. Прошу! І він широким, привітним жестом повів до дверей. Панна Ольга, розуміється, не рухнулась.

— Для чого я піду туди, товаришу?

— Для того, "товаришко", щоб дати мені ваші страшенно важливі інформації. А, крім того, може, й ваші всякі дорогоцінності.

І знову погляд убік кирпатого й салдатів. І салдати зрозуміли, облизнувшись масними посмішками.

Молодчина Наяда, вона все ж таки старалась устояти на ногах: спокійно, гідно, твердо похитала головою:

— На жаль, товаришу, вам я не можу дати цих інформацій. Мені доручено передати їх у штабі й то самому товаришеві Машкову. Як хочете, можете нас не допускати до нього, але відповідальність за це ви берете на себе.

Єрємєєв зробив страшенно злякане лице.

— Та не може бути?! Уй-ю-юй! Оце, дійсно, треба подумати. Гм! Що ти його будеш робити? Гм! Отто!

І раптом знайшов вихід:

— Ну, в такому разі поділимо відповідальність, "товаришко": ти сама прийдеш до мене й передаси мені важливі інформації, всі ваші гроші й усі дорогоцінності. Добре? Сама. Ми тебе й чіпати не будемо. Оттак сама прийдеш і скажеш: "Товаришу, візьміть, будь ласка, в мене всі мої інформації й дорогоцінності". Ге? Згода?

Кирпатий широко посміхався й жадно слідкував за кожним виразом лиця Єрємєєва, рефлективне повторюючи на своїм лиці всі його рухи. А двоє ніздрів довгастими дірочками виразно та весело чорніло над квадратовими зубами.

Кучерявий франтик із тонкою розуміючою посмішечкою відійшов набік і засунув праву руку за широкий лякований пояс.

У сінях, крім вартового з рушницею, стояло ще декілька салдатів, із цікавістю заглядаючи в "камуру".

Наяда мовчки, спокійно дивилася скляними очима в лице Єрємєєву.

Він здивувався:

— І так не подобається?! Ага: їм соромно! Високі пані не люблять, щоб про це знали інші. Вони все можуть робити, тільки щоб це було добре сховане. Вибачайте, вельможна пані, ми — люди прості, не знаємо високобуржуазних моральних звичаїв. Але я вас запевняю, що крім нас, ніхто не знатиме про це. І помрете, ніхто не знатиме, крім нас. їй-богу, будьте вже певні! А ми що! Мужичва, прості робітники, майже не люди. Чого нас соромитись? Ну, так як? Га? От-так вечерочком прийдете до мене і скажете...

Наяда блідо розтягла потемнілі, малинові уста.

— А? Ви сумніваєтесь, чи прийдете? Прийдете, предостойна пані, прийдете. Будьте спокійненькі. Ми вже це трошки знаємо. Так гарнесенько прийдете, що тільки любо буде подивитись. А ви, предостойний "товаришу", будь ласка, вже не задержуйте вашу небогу, чи коханку, чи утриманку, — я вже не знаю, хто вона вам, — нехай вона приходить і передасть мені всі ваші важливі інформації. Не бійтесь, я моментально перешлю їх у штаб. А вам зараз же нагорода прийде. Та нехай передасть уже й усі дорогоцінності свої. Хто знає, може, вони мені так сподобаються, що й вам од того приємно буде.

Доктор коротенько, сухо прокашлявся.

— Товаришу, ви страшенно помиляєтесь! Ви страшенно помиляєтесь. Більше я вам нічого не скажу. Можете робити з нами, що хочете. Але я вам ще раз кажу: ви помиляєтесь!

Голос таки задрижав і задзвенів на кінці тоненькою неприємною нотою.

Єрємєєв хмикнув.

— Та ну? Помиляюсь? Ану, давай, старий, об заклад: от давай зав'яжемо мені очі, заткнемо вуха й підводь мені вашого брата і нашого. Так коли я хоч раз помилюся й за три кроки не почую духом вашого брата, можеш мене поставити до стєнки. Ех, ти старий, а мало товчений: ну, де ж ти бачив у сільської вчительки такі ручки, як у твоєї утриманочки? Га? Ну, сам ти подумай своєю "благородною" головою. Хіба ж їй, отій сільській учительці, голодній, холодній, до того, щоб отак нігті щіточками вигладжувать та кремами натирать? Га? Та вона ж сама собі їсти варить, картоплю пальцями своїми чистить, дурню ти старий! Та вона ж сама кабанцеві помиї носить, вона гноєм-кремом руки натирає,

граблями нігті начищає. Та як же ти не зміркував цього наперед, старий йолопе? Га?

Кирпатий весело й задоволено засміявся, а за ним заворкотів сміх і в сінях.

Доктор потупився: він мав рацію, цей катюга. Дійсно, старий йолоп, не зміркував такої простої речі.

— Та ще нашими товаришами смієте називати себе? От наші руки! На, дивись!

Жовтовусий раптом витяг до самого лиця докторові величезні, бурі руки з погнутими, задубілими від роботи пальцями, з нігтями, як із рога.

— Товариші вони вашим? Га? Ну, зрівняй із своїми. Га? Так помиляюсь я?

Ні в Епікура, ні в Шопенгауера, ні в самого Канта таких моральних тез, як ці, доктор ніколи не зустрічав. Що його на це відповісти? А відповісти хоч щонебудь, хоч звук якийнебудь треба, бо мовчання — стєнка, самопідписана, самоапробована стєнка.

— Не всяка вчителька мусить бути неохайна. Можна й роботу робить і руки чисті мати. А особливо, як дівчина гарна з себе. Тепер і сільські дівчата пудру вживають.

Єрємєєв засміявся, як цвяхами в торбі потрусив.

— Ач вони як! Ач! Пудру? Ну, чекай, ми тобі припишемо пудру. А особливо оцій "товаришці". О, їй то вже пропишемо! Мої товариші, здається, не від того, щоб цю пампушечку таки гарненько попудрити. Правда, товариші?

Кирпатий аж ревнув од утіхи, а в сінях загуркотів сласний, нетерплячий сміх і посунув усю сіру юрбу ближче до порога "камури". Вона, ця юрба, нічого не мала б проти того, щоб не дожидаючись добровільного приходу "пампушечки", самій зараз же, отут ухопити її, зімняти, розчавити своїми обіймами.

Доктор почув, як тоскна, холодна, млісна важкість двома долонями здушила під ребрами, і стало трудно дихати.

А Єрємєев, усе посміхаючись самими вусами, мигцем подивився на сіру юрбу в сінях. Це для нього був, очевидно, звичайний педагогічний мітинг.

— Ви ж наші пампушечки, панове "вчителі", їли добре? Га? А тепер ми ваших спробуємо. Тоді ми дивились та зуби зціплювали, та на каторгу йшли. А тепер ви подивіться. Он панові графові, здається, не подобаються мої нагаї. А я йому кажу, що й нам не подобались його нагаї. А він ловко вмів їх давать. Ач, тепер який тихенький стоїть. Струнко, ти! Зігнувся, паскуда лядська! А чого ти, гаде, не гнувся, не кліпав так очима, як хлопів своїх поров, як на каторгу людей за одне слово проти себе засилав? Га? А мало він наших сільських пампушечок перебрав? От тепер на своїх шкурах, паскуди, спробуйте. Ти, пампушко! Я хочу, щоб ти сама прийшла до мене! Чуєш? Щоб ти сама благала мене, щоб я тебе підпустив до себе. Чуєш? І прийдеш! Рачки поповзеш, руки мені цілуватимеш. Маєш до дванадцятої години ночі подумати. О третій годині вранці ми звідси виїжджаємо. Три години попудримо тебе, а тоді марш обоє к чортовій матері. А не прийдеш, самі принесем, але тоді до стєнки обох приставимо. Вибирай!

Панна Ольга стояла непорушно, невидющими, крижаними очима дивлячись кудись у просторінь. А сіра, шинельна купа в сінях жадно, невідривно, нетерпляче смоктала очима дівоче, рівно-бліде, виточене лице з широкими малиновими устами, таке дивно-гарне серед цього бруду, серед засмажених невмиваних облич. І так гостро-приємно було собі уявляти, як це саме лице буде цілувати їхні руки, як їхні потріскані

від вітру губи будуть угризатися в його ніжність, у таємну, чужу, таку до цього часу вищу за них випещеність.

Доктор, чуючи свій голос здалеку, потупився і сказав:

— Для чого ж іще глум і пониження? Хіба не досить нас розстріляти, коли вам це любо?

Єрємєєв раптом круто ввесь повернувся, перехилився до нього і скажено замахав йому перед очима нагаєм.

— А-а, "пониження, глум"?! От власне, дядю, нам треба вашого пониження. Оце, правдиве слово ти сказав, паршивче! Власне понизити вас, розтоптати, знищити вас! Знищити прроклятих! Мало ваші кишені вивернути, брилянтики, земельку вашу забрати. Ні, зуби вам ваші отрутні вирвати! Зуби, зуби! Кинути вас у те багно, в якому ви нас тисячі літ товкли мордами. Вигадать вам такі муки, щоб в одну годину ви могли відчути все те, що давали нам віками! От-таку б вам муку придумати! "Пониження"?!

Кирпатий тепер уже не то злякано, не то зачаровано роззявив рота та так увесь і пірнув очима й ніздрями у свого начальника.

Але панна Ольга все так само байдуже, нічого не чуючи, дивилась кудись понад салдатськими головами своїми порожніми, як із льоду вилитими очима.

— Га, не любите пониження? Ні, покуштуйте, покуштуйте, "високородні"! Я знаю: ви воліли б, щоб я вийняв револьвер і просто вбив вас. Ні, серденятка мої, це ви занадто дешево хочете розплатитися. Занадто дешево!

Крізь юрбу в сінях продирався салдат у шкіряному картузі.

— Та пустіть, чорти, мене до товариша Єрємєєва! Товаришу Єрємєєв!

Жовтовусий зразу замовк, швидко озирнувся й підійшов до порога.

— Що там ?

Салдат у шкіряному кашкеті близько нахилився до його лиця й почав щось довго шепотіти, невидющими очима водячи по камері.

— Ага. Добре. Зараз, — спокійно, звичайним своїм, твердим, залізно-ржавим голосом сказав Єрємєєв і, повернувшись до доктора та панни Ольги, проказав:

— Так от: щоб до дванадцятої ночі була в мене. Прийдеш сама, на волю пущу обох. Чуєте?

Потім глянув на поляків. Вони все так само отупіло, застигло стояли: вона, випнувши черево, а він, притуливши витягнені, старечі долоні "по-швам".

Єрємєєв тихо сказав щось кирпатому й рушив із камери. Кирпатий хитнув головою і крикнув у сіни:

— Ану, ще хто йдіть сюди! Треба цих панів на прогулочку повести. Ну, графи, рушайте, виходьте!

Кістястий старий злякано, тривожно подивився на нього.

— Та не бійсь: на прохід поведемо вас. Ну, рушайте! Швидко! Бери свою стару. Микито, зайди з того боку та підіпхни оту ропуху. Очманіла зовсім.

Салдати зайшли ззаду й, підштовхуючи в спину, зо сміхом випхали в сіни вимучених, одурілих людей. Останнім вийшов кирпатий і зачинив за собою двері. На порозі він озирнувся й ще раз уважно подивився на замертвіле, дивно-гарне лице під синьою хусткою, з пасмом виткого волосся над оком.

* * *

І вмить воно ожило, це замертвіле, дивно-гарне лице з льодяними очима. Тільки зачинилися за кирпатим двері, як Наяда підвела пасмо з ока і рвучко повернулась до доктора.

— У вас кишеньковий ножик є?

— Кишеньковий ножик?!... Є. Навіщо вам?

— Давайте сюди. Він гострий?

— Ні, тупий зовсім.

— Нічого, давайте.

Доктор помалу вийняв кишенькового ножика. Ножик був досить великий, тільки старий і тупий. Але що вона хотіла з ним робити, бідна Наяда?

— Розімкніть. Та відверніться від дверей. А то, як увійдуть, одразу побачать. Ану, дайте.

Вона взяла ножика, затисла його в долоні і злегка махнула знизу вгору.

— Куди краще бити: в серце, чи в око? Через око можна вбити зразу? Взагалі, куди найкраще?

Вона питала цілком серйозно, діловито, швидко, їй треба було це зараз же знати, щоб привчити руку.

Доктор машинально сказав:

— В серце, розуміється, найкраще, але... Тільки чекайте, Ольго Іванівно, ви таки серйозно хочете?

Вона страшенно здивувалась. А як же інакше?! Покірно ждати, поки цей кацап звелить своїм рабам приволокти її туди, насміятися, зогидити, а тоді зогиджену, розчавлену, затовкмачену в ганьбу, разом із ним поставити до стєнки і вбити як собак?! Ого, вона, дійсно, сама піде до нього! Вона, дійсно, принесе йому дорогоцінність! Вона поцілує його в саме його кацапське серце!

Докторові треба було сісти, щось ноги йому стали якимись непевними, мякими, млісними. Він знову пошукав очима по загидженій хатинці і сперся об стінку.

Так, вона "поцілує", потім вихопить у нього револьвера і вб'є себе. А "вони" тоді прибіжать сюди й на докторові помстять усе, що вона там зробить. Це ясно й неминуче.

— Гм! Мені все ж таки думається, що вони з нами не посміють нічого зробити. Він нас усе ж таки навіть ні разу не вдарив. Ми зробили помилку. Це правда. Ну, нехай підозріння. Руки там і тому подібне. Але... Я гадаю, що все ж таки слід іще раз поговорити з цим фанатиком, якось йому...

— Докторе, не дуріть самого себе. Чим можна наточити ножика?

— Не знаю. Бруском, каменем...

— Та що з вами, докторе?

Доктор раптом одірвався від стіни й люто забігав по камері.

— Але ж це дико, безглуздо, неймовірно! Руки без мозолів! Ха! А головне: так неймовірно, неправдоподібно безглуздо! Померти через якусь дурницю, через дурну, маленьку помилку!

Панна Ольга з ножиком у руці стала ходити по камері, низько схилившись і чогось шукаючи. В одному кутку вона підняла кілька черепків з червоної мужицької миски й сховала собі в кишеню. Під вікном знайшла шматочок скла з шибки. Також поклала в кишеню.

А доктор усе бігав, віючи полами двірницького пальта й бурмочачи.

Раптом панна Ольга швидко відступила з кутка й з огидою, страхом скрикнула:

— Ох, що там?

Доктор зупинився, потім помалу, обережно підійшов і нахилився. На підлозі здовж стіни, зліпивши солому, застигла довга, густа калюжа крови. Коло неї лежав старий, подертий, "пролетарський" кашкет, дуже подібний до докторового. Кров почорніла, скрутилася, засохла разом із соломою великими бурими грудками. Кашкет самотно сторожем лежав, нахнюпивши старий верх до землі.

— Убили когось тут...

У руках і животі докторові стало якось слабо й тоскно. Він став коло стіни й сперся на неї плечима. В животі глухо забурчало, — починалася надха.

Панна ж Ольга помалу й неначе зовсім спокійно відійшла від калюжі крови й стала біля вікна, спиною до кашкета. Низьке віконце незатуленими шматочками освітлювало їй руки, груди й підборіддя. В руках був ножик і шматочок червоної глиняної миски. Тісно стиснувши уста, вона почала сильно, вперто терти лезом ножика по черепку. Хустку вона так поклала на плечах і руках, щоб зразу ж, як треба буде, сховати під неї руки. Все проробляла з таким виглядом, наче їй не раз уже доводилось гострити кишенькові ножики в большевицьких страшних камурах-грандотелях...

* * *

Умить надворі зачувся чудний крик: тоненький, верескливий і рівночасно виючий. За ним гомін і сміх багатьох голосів.

Панна Ольга нахилилась до віконця й крізь шматочок запорошеної шибки подивилась надвір. Небо було темне, у брудних, весняних хмарах. За віконцем розлягалась царина. Густа, коротка, гольчаста травичка соковите, молодо й невинно зеленіла навіть крізь брудну шибку. За цариною починався яр, а на тому боці його кучерявими віниками заткнулись у поле деревця.

Сміх і гомін чулись так само, а нікого не видко було. Крик повторився, — протяжний, нелюдський, тоненький, повний звірячого страху й одчаю.

Доктор теж підійшов до віконця й нахилився до нього.

— Що там?

— Не знаю. Нічого не видно.

Доктор обережно вийняв із шибки віхоть соломи. В руки зразу холодно війнуло вітром. Темні хмари, зелена трава й гомін стали виразніші.

Хтось твердо знайомим іржавим голосом щось прокричав. Затихло. Потім знову жалібно й болюче крикнуло, але зараз же замовкло, як накрите чимось м'яким.

В цей же мент у віконці зліва висунулась коняча голова, а на коні в кожушку твердо збита постать Єремєєва. Він напів повернувся в сідлі й уважно дивися назад. Раптом щось сердито й нетерпляче прокричав. У "камуру" долетів тільки кінець лайки:... а-ать!

Нарешті, висунулась одна салдатська постать, за нею якась темна маса, закутана згори в щось сіре, потім другий салдат, позаду третій, четвертий. Вони всі йшли або задом або боком і зо сміхом підпихали й волочили по землі темну купу. У переднього салдата з-за плеча виглядала невеличка, жовта, скоцюрблена рука й кінчик чорного рукава. Салдат обхопив цю руку обома своїми руками, притулив до грудей і так собі тяг.

За цією групою тяглася друга. Ці нікого не волочили. Тільки двоє салдатів підтримували під руки високого поляка. Худі, довгі й до жалю тонесенькі ноги його в коротеньких халявах чобіт чудно хилитались у різні боки. Але він, видно, силкувався сам іти. Без шапки, з лисим, високим чолом, зо скудовченим жовтосивим волоссям на висках, увесь як пожований, з круглим отупілим жахом в очах, він усе ж таки силкувався сам іти й навіть ніби посміхався. Чи так здавалося, чи то Гримаса жаху, чи, справді, на старечих устах виступила, як холодний піт, бліда, моторошна посмішка?

Єрємєєв скомандував. Усі зупинилися. Він од'їхав трохи набік і виняв з-за пазухи цигарку. Тоді салдати поставили на ноги темну масу. Це їм удалось не зразу, бо вона вся опадала на землю або раптом починала

скажено пручатись, так що ті, які держали її, зо сміхом і криками аж точились на неї. Потім зняли їй з голови шинелю. З'явилось кругле, жовто-сіре, з великими, викоченими очима лице графині. Ці очі ввесь час чудно, безупинно вертілись, неначе хтось усередині за держальце крутив їх. А все лице було мертве й непорушне.

Салдати щось говорили графині, поводячись із нею, як із глухою або з малою дитиною: нахиляли близько до неї лиця, показували мімікою, жестами. Вона не розуміла. Що з нею робити?!

Єрємєєв щось сказав до салдатів. Вони почали дивитись одне на одного, потім усі стали показувати на високого, білявого парубка. Він соромливо посміхався, але виступив наперед і підійшов до польки. Ага, це мабуть був знавець польської мови. Так, так, графиня немов уважніше стала слухати. Він їй показував так само, як і товариші, рукою до яру, схрещував руки на грудях, — мовляв, роби що хочеш.

Вона почала вже розуміти! Вона не вірила, ні, але вона вже розуміла. Озирнулась до свого старого, швидко запитала в білявого, розгублено, неймовірно подивилась на салдатів, на Єрємєєва, на рушниці. Салдати заспокоююче хитали їй головами, а коли вона відверталась од них, сміялись і підштовхували один одного.

Старого підвели до графині й поставили поруч. Один салдат навіть узяв їхні руки і з'єднав, як маленьким дітям мати, що виряджає на вулицю. Вони слухняно, покірно робили все, що їм казали. Вони вже стояли цілком твердо на ногах, у їхніх руках з'явилось навіть щось прудке, нетерпляче, напружене. Адже їм дарували життя, їх пускали, їм казали бігти туди до яру якомога швидше. Ах, та вони рачки туди поповзуть, вони зберуть рештку своїх старих сил і бігтимуть доти, доки остання крапля їх не висхне в їхніх старечо-напружених жилах.

Єрємєєв, перехилившися з коня, пошепки проказав щось до салдатів, що стояли з рушницями побіля нього. Вони захитали головами,

посміхаючись. Тоді він голосно дав команду. Ті, що стояли поруч із поляками, щось сказали їм і злегка штовхнули.

Вони вже ждали цієї команди й прожогом кинулись уперед. Старий був без пальта, (мабуть, була на ньому шуба, та її зразу ж з нього зняли) і сам ввесь легший, він трошки зігнувся і, смішно, по-старечому підкидаючи ногами, випередив стару й погнав уперед. Вона ж не могла так швидко бігти, — на ній було довге пальто, сама кругла, важка, обвисла, вона котилася, хитаючись із боку на бік і цупко тримаючись за старого. Це його здержувало; він виривав свою руку, кричав їй щось, але стара ні за що не випускала його, плуталась у полах пальта, спотикалась і з усіх сил котилася далі.

Салдати зо сміхом почали кричати їм:

— Швидше, швидше!

— Не пускай його, не пускай!

— Та дай їй по пиці!

Поляки не зрозуміли криків і швидко, злякано озирнулись обоє. Саме в цей мент Єрємєєв дав наказ салдатам із рушницями, й ті взяли на приціл. Старі це помітили. Знову тоненько й дико закричало від них, і графиня з несподіваною для неї, надприродною прудкістю стрибнула за старого, ухопила обома руками його за боки й сховалась йому за спину. Він люто, несамовито виривався, жахно дивлячись на наведені дула рушниць, тяг її вбік, бив назад ногами. Але вона ввесь час тоненько, виючи, кричала й захищалася ним.

Серед червоноармійців стояв регіт і крики. Це була смішна картина: двоє старих, незграбних буржуяків вовтузилось по полю, підставляючи одне одного під кулі.

Раптом нерівне, з тріском вибухнули вистріли. Старий чудно закрутив одною рукою, немов йому в рукав попало щось неприємне, зразу зігнув коліна й осів набік.

Графиня через це всім тілом упала через нього, але зараз же схопилась і побігла. Вмить зупинилася, швидко, судорожно підібрала в руки пальто, спідниці й покотилася далі. Різко забіліла на товстих ногах спідня білизна. З зібраним на клубах пальтом, вона вся тепер була подібна до чорної великої капусти на двох білих качанчиках.

Деякі салдати аж падали від реготу, аж хапали один одного за плечі. Інші тюкали, свистіли, кричали. Але панні Ользі було видно й таких, які стояли зовсім тихо, без посмішок.

Знову один за одним розірвалися вистріли. Полька, як зрізана косою, впала головою вниз і моментально закоченіла. Широкий чорний зад випнувсь і непорушне застиг. З-під нього біліла латка білизни. А позад неї кроків за двадцять лежав старий граф у своїх ботфортиках. Одна рука йому кругле витяглась, неначе він увостаннє обіймав і пригортав до своїх грудей землю.

З гомоном і затихаючим сміхом салдати стали зникати за вікном. Єрємєєв дав якийсь наказ і поїхав просто в степ. За ним підтюпцем рушило ще двоє верхівців, яких раніше не видно було.

А трупи графів так і лишились лежати.

* * *

Після того доктор, м'яко й трудно волочачи ноги, відійшов до стіни і, тримаючись за неї рукою, зсунувся всім тілом додолу, просто на чорну, загиджену солому. Що тепер значив якийсь бруд соломи? Цей бруд цілувати можна було перед іншим, отим брудом.

А панна Ольга ще довго непорушне стояла біля віконця, схилившись над ним, неначе ждала, що закоченілі отот заворушаться, — адже салдати навіть не перевірили, чи мертві. Могли ж вони прикинутись убитими? А потім тихенько встати й поповзти далі, туди в яр, заритись у якусь нору, яму й чекати. Ну, не він, так вона ж могла це зробити. Адже вона так страшенно, так жадно, за всяку ціну хотіла жити. От вона зараз заворушиться. Потім тихо підповзе до старого, поцілує йому скоцюрблену руку його і... Ні, вона не підповзе до старого. Вона жадно, по-звірячому озирнеться, поглядом не зупиниться на ньому і швидше-швидше полізе в яр...

Але вони обоє непорушне лежали в тих самих позах і так само страшно, гидко та насмішкувато випинався широкий, чорний зад із білою латкою внизу. Небо потемніло, гидливо насупилось; травиця зщулилась, погустішала; присмерки навшпиньках підходили з яру й жалібним серпанком, павутинням вечора обсотували мертві постаті.

Панна Ольга відвернулась.

У камері було вже зовсім темно. Ледве-ледве на землі під стіною висовувалось зігнуте, темне тіло доктора. Панна Ольга вийняла з кишені ножик, черепок і стала поспішно гострити.

Доктор стримав надху і глянув на Наяду. Так, так, вона собі гострила, — вперто, завзято, діловито. Навіть сісти не хотіла, їй не було потреби сідати, її тримала на ногах її молодість, її ненависть, її любов, ах, багато такого тримало її, чого не було вже в нього. І через те він, як торба, напхана старим, нікчемним дрантям, мусів лежати на смердючій соломі. А вона завзято стояла й гострила ножика, гострила свою ненависть. Що їй смерть, життя? В неї так багато його, того життя, що вона не вірить у можливість його знищення. Вона знає, що її можуть убити, але, щоб вона стратила життя, як це може бути? Як це може статись, коли така пекуча, нестерпна ненависть до "проклятого кацапа" горить у душі? Яка там може бути смерть? От тільки гостріше треба ножика нагострити й вирішити, куди найкраще його всадити: в серце, чи в око.

У доктора не було в душі "кацапів". І не було чести, яку мали топтати салдатські поцілунки. І не було в нього ніяких товаришів на тім боці, які воліють, щоб засадили ножика в око, аніж підставили своє тіло під ганьбу та сором од ворога.

Тим то мусів він, доктор, лежати на підлозі, як оті, що перейшли лежати туди, в поле. І він завтра туди перейде. І завтра вже не буде на світі доктора Верходуба. його завтра не буде на світі! Зникне небо, земля, перестануть існувати люди, дерева. Ні, завтра вранці буде і небо, і земля, і оця солома, і "камура", і все буде собі плинути далі в життя, а його, тільки його не буде.

Ні, це абсолютно неможливе й недопустиме! Цього ніяк не може бути. Це — страшно думати.

Доктор хапливо виняв цигарку й почав закурювати.

Панна Ольга перестала терти й почала пробувати вістря ножика об палець. Ні, ще мало.

— Вони нам дадуть сюди яке світло? Вона питала строго й незадоволено. Дійсно, як у Ґранд-готелі.

Так, так, вони дадуть світла.

— Котра година, докторе?

Була всього п'ята година. До дванадцятої лишалося ще сім. Сім годин — це безліч часу. Кожну годину, хвилину з них можна пити малесенькими ковточками і тремтіти, що життя відриває їх одну за одною.

В сінях гомоніли салдати. Вони грюкали дверима, сміялись, матюкались, цокали кухлем об діжку, п'ючи воду. Раз чогось забігали,

затупотіли, хтось крикнув слово "гайдамаки". Але затихли й знову ходили туди й сюди, байдуже грюкаючи дверима.

А могли ж, справді, набігти гайдамаки. Тут, мабуть, бігла лінія фронту, де вороги передовими загонами доторкувались один до одного. Можливо, що через дві-три версти був уже "той бік". І могли ж вони, ті любі гайдамаки, несподівано налетіти на хутір? Недурно ж ці о третій годині мали кудись вирушати.

— А як розпороти живіт, то чоловік неодмінно помре? Чи може ожити?

А ця своє! Вона, мабуть, і на гайдамаків своїх була б лиха, коли б вони перебили їй справу.

— Ви спите, докторе?

— Це залежить од удару, Ольго Іванівно, — мляво й тихо промимрив доктор і зовсім ліг на землю. З-під підлоги дуло й потягало вогким холодом. Але зате сморід не такою густою задушливою течією проходив тут по легенях.

"Чер-чер-чер-чер!".

Все гострила. Тепер уже й рук її не видко було. Тільки в сірій тьмі ще темною плямою видавалась її постать.

* * *

Довго так лежав доктор. Під грудьми пекло, — надха, як у бурю грім, раз-за-разом прокочувалась по животі, й у роті ставало ущипливо-кисло.

А в душу теж, як у бурю хмари, без ладу, без зв'язку, чорт їх знає, звідки взявшись, сунули всякі забуті, перегорілі, засмальцьовані життям образи, події, думки. Вони теж, як надха, пекли під грудьми.

Доктор крутився на соломі, клав голову то на один лікоть, то на другий, зідхав про себе.

В сінях спочатку дуже грюкали дверима, потім потроху зовсім затихли, — мабуть, вечеряли.

А та все стояла там десь у тьмі на одному місці й черкала ножиком об черепок. "Чер-чер-чер!" — потім затихне, — чи спочиває, чи пробує лезо, — далі знов, уперто, одноманітно, суворо.

Раптом доктор підвівся й сів. З якої речі він лежить тут у цьому багні, у смердючій тьмі й чекає смерти від якихось невідомих йому, чужих, байдужих людей? За віщо?! Що він їм зробив? Що за безглуздя?! Невідомо за що, без ніякої вини його поставлять до стіни або виведуть у поле, наведуть йому в лоба рушниці з чорними, круглими дірочками дул, якийсь чужий йому чоловік крикне і...

Доктор почув, як раптом у роті йому з'явився металічний смак, а на плечі насіло щось важке, як дві кішки, й почало боляче душити груди.

Тоскна туга занила по всім тілі, занила з такою силою, що хотілося широко роззявити рота, скривити все лице й дико, тягуче завити.

Він знову ліг, просто лицем у мокру, брудну солому й заціпенів. Звірячий, бездумний, темний страх чадним димом обкутав усю душу. Коліна дрібно, як од холоду, трусились; металічний, чудний смак дерев'янив язик; грудям важко було дихати від незрозумілої ваги в плечах.

Ах, Господи, що це з ним робилось?!

Ні, лежати ще тяжче було. Так тепер лежать оті там за вікном. Так лежав, мабуть, отой, що лишив по собі в тім кутку тільки крови калюжу та кашкет.

Доктор сів. Хоч би вже перестала та черкати там своїм ідіотським ножиком. Які тут ножики тепер? І взагалі, з якої речі вона його посилала на смерть? Яке йому, докторові, діло до її кацапів, українців, до панів, пролетарів? Навіщо він ізв'язався з цією невідомою, пришелепуватою, фанатичною дівчиною? Вб'ють же через неї, неодмінно вб'ють! Виведуть надвір, скажуть бігти, й... він так само, як старий поляк, тільки закрутить рукою й осяде ввесь.

Доктор почув, що його починає нудити. Туга ревматичне, як нестерпно-болючий зуб, боліла в душі.

Ах, та коли ж вона перестане вже гострити того проклятого ножика? І нащо він дав їй його? Вона ним тільки погубить і його і себе.

— Ви ще не стомились, Ольго Іванівно?

— Трохи стомилась. Я сяду теж. Де ви? Я думала, ви заснули, боялась вас розбудити.

Сказилась вона, чи що: заснув! Наче він лежав тут для того, щоб заснути, спочити, а завтра їхати собі на той бік. Дійсно, поїде, тільки на другий "той бік"! А туди можна й, не спавши, подорожувати.

— Та де ви, докторе? Обізвіться!

— Тут. Ідіть попід стіною.

Вона трохи не стукнулась об його. Тепла рука її вхопила його за чоло, а коліно уткнулося в плече, кругле, жіноче. Могла б усе ж таки обережніше в темноті йти.

— Вибачте, я, здається, вас штовхнула?

— Нічого.

Вона сіла поруч і довго вовтузилася з своїми ногами. Лікоть її неприємно торкався руки доктора. Він злегка відсунувся. Вмостившись, вона знов узялася за ножик і черепок, чорт би їх узяв!

— Хіба ще не гострий?

— Ні, на кінці майже зовсім тупий. А на кінці саме й треба, щоб гострий був.

— А чи не втомите ви собі руку цим гострінням?

— Ви гадаєте, що вона втомиться?

— Розуміється. Ви ж уже кілька годин напружуєте її.

— Я вже два пальці порізала.

— Ну, от бачите.

Вона затихла, пововтузилась і сказала:

— А ну, попробуйте ви, чи гострий. Обережно. Нате. Де ваша рука?

Доктор у темноті по її ліктю добрався до руки й узяв ножика. Він був такий самий тупий, як і раніш, тільки подряпаний.

— Гострий?

— Цілком. Більш абсолютно не треба гострити. Хай рука спочине. Нате, сховайте.

Знову помацки зустрілись їхні руки, її пальчики ніжно обняли його руку й перебрались до ножика.

— Ну, значить, я дам спочити руці й піду.

— Куди? До Єремєєва?

— Розуміється.

Оце так. Значить, вона вже й до дванадцятої не хотіла ждати! Вона спочине й піде. І зараз же там зачується крик, галас, вистріли; загрюкають двері, затупотять ноги, ввірветься сюди сіра, дика, люта юрба, накинеться на нього, почне скажено гатити його чобітьми по животі, по лиці, по очах, почне колоти багнетами в горло, груди, в серце, розтопче, розшматує, зробить з нього криваву масу й викине в помийну яму. І лишиться після нього отут тільки велика калюжа крови та кашкет.

І це буде, буде неминуче, як тільки трохи спочине ця напівбожевільна дівчина зо своїм ножичком. Через півгодини, через десять хвилин, хто її знає, скільки вона вважає потрібним для спочинку.

Але в ім'я ж чого він має разом із нею так безглуздо погибати!? Хто вона йому? Хто вона взагалі? Наяда? Що таке Наяда? Що за стареча, дурна, проклята сантиментальність? Як він, старий йолоп, міг так безрозсудно, так по-хлопчачому піти на таке божевілля, на таку явно абсурдну, смішну, хвору, чужу йому, смертельну справу?! Ради поцілунку цієї дівчини? Та навіщо йому поцілунки всіх Наяд у світі? Та він готов за один поцілунок отого кирпатого салдата віддати всі поцілунки всіх красунь землі і неба, будь вони тричі прокляті!

От вона ворушиться. Чи не збирається вже йти? А, ні!! Це вже чорта з два! "Ви, каже, тримайтеся собі, як хочете, а я піду до нього". Як хочете? Добре. От він зараз встане, піде до Єремєєва і все йому скаже по щирості: земський лікар, пролетар, колись у тюрмі сидів, на заслання трохи не попав. А хто вона, не знає, та й не хоче знати, хай сама за себе, як хоче, відповідає. Юдко підтвердить усе. Вони всякої хвилини можуть знайти Юдка. Він скаже, що вони зустрілись і познайомились на вулиці, біля його брички. І хай вони посадять його окремо від цієї дівчини. Хай закують його в кайдани, хай посадять у льох, у помийну яму, але не вбивають. Хай не вбивають, поки не перевірять, хто він і що він. А хочуть, хай з собою візьмуть, він буде лікувати їх, адже в них не так багато лікарів. Нехай скутого тримають, він їх так лікуватиме. Але за що ж його вбивати?!

— Котра година, докторе?

Вона вже хотіла йти. Вже хотіла йти!

— Не знаю. В мене мало сірників. Я зараз вийду й у сінях при світлі подивлюсь.

— Ви вийдете?! Куди?! Постривайте...

— Мені треба. Я щось нездорово себе почуваю... Не можу ж я в хаті... Вони повинні випустити...

І доктор хапливо став підводитись. Вона ще могла вискочити поперед нього! Але тоді вже ніякі признання не поможуть. О, ні, ні, ні!

Доктор гарячкове схопився на ноги. І зразу ж (дивно як!) кішки попустили кігті на плечах; дихати стало легше; в лице вдарило живим вогнем; все тіло цупко, з жадним криком тяглося геть звідси, з цієї темної ями, туди до дверей, у сіни, до Єрємєєва. Він майже побіг у тьмі до порога, на зірочку світла у дверях, і застукав.

— Товаришу!... Товаришу!...

У сінях забурмотіло, потім підійшло до дверей і шарпнуло їх. (Двері, здається, не були навіть замкнені, бо не чути було, щоб одмикало).

— Товаришу, будь ласка, мені треба на двір, до вітру. Будь ласка, голубчику.

— Ну, теж вигадав! Можеш собі в камурі.

— Голубчику, дорогий! Ради Бога, не можу я, дихати тут і так нема чим. На хвилиночку!...

Трохи вже сонний вартовий сплюнув, почухався, мовчки взяв із кута тут же біля дверей, рушницю й бовкнув:

— Ну, марш! Та швидше мені!

Доктор вистрибнув у сіни. Вартовий зачинив двері й пішов уперед. Ставши за порогом, кроків за два від хати, він сказав:

— Далі не йди. Можеш тут.

І сперся на рушницю, тримаючи обома руками за багнет та стоячи так, щоб видно було і двері камери й доктора.

Небо було хмарне, темне, важке; вечір холодний, вогкий; вітер рвучкий, принизуватий. Але все це було безмірно гарне, таке чисте, живе, вічне, таке чудове, якого ніколи доктор за все своє життя не бачив. Зворушливо, любо клацали коні під дашками; гавкали собаки таким рідним, таким життєвим, мирним гавкотом; з віконечок хати падало на подвір'я лагідне, жовтеньке, затишне-затишне світло, і видно було крізь маленькі шибки шматочки дорогих, любих, людських постатів.

Все ж це було життя, все жило, все було таке просте, звичайне, вільне-вільне!

— Ну, швидше, швидше там! Уже, чи що?

— Уже, товаришу. Зараз. Зараз, голубчику. А скажіть, будь ласка, голубчику, чи можна зараз побачити товариша Єрємєєва?

— А навіщо тобі товариш Єрємєєв?

— А мені дуже треба, голубчику. Дуже треба. Я хочу йому в усьому признатися. Я, товаришу, земський лікар. Розумієте, голубчику? А назвав себе сільським учителем. А я лікар. Ну, й хочу товаришеві Єрємєєву сказати всю правду, віддати гроші й усе таке. Будь ласка, голубчику, докладіть товаришеві Єрємєєву, що я хочу його зараз побачити. Будь ласка, товаришу, зробіть таку милость!

— Нема товариша Єрємєєва. Поїхав пости перевірять.

Вартовий солодко позіхнув, одкинувши голову назад. Потім підтяг до себе рушницю й хитнув докторові головою на сіни.

— Ну, заходь.

Докторові зразу ж важко ослабли ноги.

— Оце так!! А не знаєте, коли він приїде?

— На дванадцяту буде тут. Ну, швидше, швидше!

— Може б, ви, голубчику, зараз же йому сказали, як тільки він приїде? Га? Добре? Скажете?

— Скажу-у...

Вартовий знову тягуче, зо стогоном позіхнув, очевидно, нічого не чуючи й страшенно хочучи спати.

Доктор сам одчинив двері камери. Світло лямпочки, що висіла в кутку на цвяшку, впало на брудну солому й ледве освітило під стіною темну постать і бліде, гарне лице з великими, надзвичайно блискучими очима. Потім вартовий зачинив двері, й доктор упірнув в густу, задушливу темноту. Помацки, тримаючись руками за стіни, він дійшов до свого місця й безсило сів.

Панна Ольга заворушилась, почала вовтузитися з хусткою, ввесь час штовхаючи доктора ліктем у бік і не помічаючи того.

— Ну, я йду, докторе! — несподівано й якось дзвінко прозвучав у тьмі її голос, і чути було, як вона почала вставати на ноги.

Доктор поклав на витягнену по соломі руку голову і мляво сказав у підлогу:

— Не спішіть: Єрємєєва нема.

— Як нема?! А де ж він?

— Пости поїхав перевіряти. Буде тільки о дванадцятій. Так, як і казав.

Панна Ольга помалу зсунулась назад і сіла знову.

— О, проклятий!! — раптом вибухло від неї з таким одчаєм, що доктор навіть здивувався: чого ж така розпука, прийде ще, встигнеться ще божевілля з ножичком.

— Котра ж тепер година? Ви подивились?

— Забув. Зараз.

Доктор узяв у руку годинника, потім запалив сірника.

— Чверть на десяту.

— О, Господи!! Ще ж три години!

Так, вони мали ще три години життя. Для неї це одчай, а для нього... Через три години вони поїдуть на той бік. Тепер уже й він напевне поїде з нею. Поїде. Єремєев не повірить. Не повірить ні за що. Уб'ють, отут, на цій соломі. Через три години вб'ють.

В роті знову з'явився терпкий, гидкий смак металю й ніби через це гнітюча, задушлива, млісна туга навалилась на плечі. Доктор ліг зовсім на землю й мертво пустив обидві руки. Нехай ідуть і вбивають, усе одно.

Панна Ольга теж лягла, знову штовхнувши його в спину. Видно, незручно було, бо підвелася, з чимось пововтузилась і знову лягла, ще раз штовхнувши в ногу. І зараз же збоку десь почувся її тихий голос:

— Тут страшенно з-під підлоги дме.

Ну, й нехай собі дме. Хіба їй не все одно: чи дме, чи гріє, зручно, чи незручно. Лежала б тихо, коли лягла, та не штовхала б чоловіка ногами.

А він же міг би завтра жити. І завтра, позавтра, і ще довго-довго! Ах, тільки б жити, тільки б не мати цього жахливого чаду, цієї страшної, тоскної, млісної, мертвячої туги. Все, що хоч: цілувати їм руки, ноги, ввесь вік лежати отут на цій соломі, не бачити світу, — тільки не помирати!

Доктор припав головою до соломи й затрусив нею. Все в ньому з жахливою огидою, зо звірячим, лютим, виючим протестом одсахувалось, одтріпувалось од смерти. Ні за що! Ні за що! Хай топчуть ногами, хай глузують, хай беруть у нього честь, сором, усе, хай тільки не відбирають можливости почувати це їхнє топтання, глузування, плювання, сором, ганьбу, біль, муки. Ах, що там біль, муки, сором, честь, ганьба! Це ж — мізерні, мінливі, скороминущі частинки одного великого, вічно-єдиного й напрочуд гарного, що є на світі: життя. Нема життя й нема нічого: ні чести, ні сорому, ні чеснот, ні злочинств, ні радощів, ні болів, ні цієї милої, дорогої, найлюбішої, смердючої, загидженої соломи, нічого!

А ця не розуміла того. От вона лежала собі й уперто гострила свою ненависть. Вона розкладала вогонь жертівника, на який покладе й його, доктора, в ім'я своєї ненависти й чести. А спробуй сказати їй, що вона в ім'я вищої чести, в імя врятування життя другої людини, повинна піти й оддати свою честь, — що вона на те відповість?

О, ні, цього їй і натяком не можна казати. Бо вона догадається, спалахне, стрепенеться й тоді вже ні за що не допустить, щоб піти до Єрємєєва. Вона вистрибне наперед і знищить усяку можливість урятування. Так нехай же краще стрибає потім. Нехай боронить свою честь, а він боронитиме свою.

Єрємєєв мусить повірити, проклятий! Коли ж на те вже піде, то доктор зможе дати йому найвірніший доказ своєї щирости. О, він нічого не скаже йому про її наміри, — він не знає, хто вона, що вона, він тільки знає, що в неї в кишені є ножик і більше нічого. Поганенький собі ножичок, старий, тупий, але хто його зна, що в одчаю може навіть од ножичка статися.

А вона все ще не могла примоститися: совалась по соломі, крутилася з боку на бік, здається, сідала, потім знову лягала.

— Ви не спите, докторе?

Дійсно, ця дівчина мала його за якесь нечутливе опудало.

— Ні. А що?

— Я так. Вам не холодно?

— Ні.

— Тут страшенно дме. І, здається, миші бігають. Так, так, у ґрандотелі на тім боці, може, трошки тепліше й не бігають миші, але це є ґрандотель інший.

— Що ви мовчите, докторе?

— Що ж я маю говорити?

Вона знову сіла й довго вовтузилась у темноті, закутуючись, чи вмощуючись. Іноді щось шепотіла про себе, — очевидно, прокляття кацапові.

У сінях же було вже зовсім тихо, — полягали спати. За віконцем невгамовно гасав вітер і тоскно шелестів соломою в розбитих шибках. Часом чиїсь важкі повільні кроки чулись за стіною, — то ходив вартовий попід вікном камери. Справді, бігали миші, дрібно-дрібно шелестячи соломою. З-під низу тягло вогким холодом.

Доктор скрутився бубликом і щільніше закутав ноги. Надха стала менша. Коти на плечах знову попустили кігті. Так, так, він не віддасть свого життя за примхи якоїсь дівчини. Не віддасть! Це тільки в мелодрамах на сцені таке дурне геройство ефектне, а тут, у цій конурі, в цьому жаху — тільки смішне.

— Вибачте, докторе. Мені дуже холодно. Я не знаю, що таке. Дозволите мені лягти ближче до вас?

— О, прошу.

Вона пересунулась до нього, ввесь час обмацуючи руками його ноги, спину, плечі. Доктор по цих руках почував, як вона вся трусилася, дрібно-дрібно, зовсім так, як трусило його. Коли б не знати, яка вона, то можна було б подумати, що й на неї діяла майбутня подорож "на той бік".

— Лягайте спиною до стіни, так тепліше буде... — порадив він.

— Добре. Спасибі. Я не знаю просто, що таке зо мною...

І голос був змерзлий, дреньчав од холоду.

— А, може б, ви згодились, докторе... Вибачте, будь ласка, що я вас увесь час турбую...

— Прошу, прошу. Що таке?

— Може б, ми так зробили: я простелю своє пальто, щоб не дуло з-під низу, а вкриємось вашим пальтом. Може, так буде тепліше... Коли вам це, розуміється...

— Прошу, прошу. Дуже добре. Зараз.

Властиво, в цьому нічого доброго не було, бо одним пальтом обом укритися неможливо, — значить, докторові доводилось мерзнути. Ну, нехай.

Натикаючись у тьмі одне на одного, плутаючись у її пальті, яке ніяк не можна було розстелити як-слід, нарешті сяк-так примостилися. Доктор

скинув своє пальто, а вона склала свою хустку, як подушку, й поклала на край розстеленого пальта. Потім вони лягли, укрившись докторовим пальтом, — вона лицем до стіни, а він лицем до її спини. Вона вся дрібно трусилась, коцюрбила ноги, щільно тулилась до доктора всім тілом і насувала на себе майже все пальто. Але, насуваючи, все питала:

— Я не забрала всього пальта? Вам не холодно?

Докторові дуло в спину, в ноги й у плечі. Він увесь час мусів вишукувати кінчики пальта й підгортати їх під себе.

Це все не було зручно, його руки мимоволі торкались її тіла без корсета, і те, що без корсета, особливо було неприємне. Та ще від шиї тепло, густо пахло молодим, жіночим тілом, і пухнясте волосся ввесь час лоскотало то ніс, то око. Круглі, тугі клуби все тісніше тулились до його зігнутих ніг, вона, могла б, уся влізти в нього.

Але потроху перестала труситись.

Через годину-півтори має приїхати Єрємєєв. Це буде зразу чути. Тоді доктор устане і знову попроситься вийти. І хай буде, як буде. І буде жити земля, вітер, люди; не буде душити плечі; не буде тоскно, страшно вити щось темне й дике в душі...

* * *

Але вона все не могла заспокоїтись і тихо лежати. То зідхала й починала зненацька знову труситись; то якось уся занадто непорушне мертво затихала; то вмить, неначе риба, скидалась усім тілом, неспокійно тягла на себе пальто, насувалась на доктора, совала ногами.

І раптом стала гарячкове щось шукати на собі, ввесь час штовхаючи доктора ліктями у груди. Потім стала мацати руками побіля себе,

розкриваючи й себе й доктора. В усьому тілі її почувався страшенний неспокій. Ага, мабуть, загубила свій дурний ножик.

— Що там таке. Ольго Іванівно?

— Нічого! Вибачте.

— Може, ножик загубили?

— Ні. Ах, Господи!... Ради Бога, докторе, голубчику, запаліть сірника. Простіть, будь ласка...

Вона вже скинула з себе пальто, стала на коліна й шарила руками скрізь, навіть попід доктором.

Сірничків лишалось дуже мало, але що робити, — доктор засвітив одного: що ж воно там таке в неї?

Панна Ольга швидко стала крутити головою на всі боки, стоячи навколішки, потім підняла своє пальто і струснула його.

— Будь ласка, докторе, встаньте. Де ж це вона могла?!...

— Та що таке, Ольго Іванівно?

Сірник догорів і скрутився в пальцях, їй, видно, не хотілось говорити. Та що таке дороге вона могла загубити, що такий страх і одчай стрибали їй на лиці? Як не ножик, то що ж для неї ще дорожче могло тут бути?

— Ради Бога, докторе, засвітіть ще одного, може, вона там. Я вас благаю! І посвітіть туди далі, де я раніше лежала.

— Та скажіть, що. Я теж шукатиму. Може, удвох швидше знайдемо.

— Ну, це...

Вона зупинилась і в темноті чути було її трудне дихання.

— Це — ґумова підошва! Докторові стало тропіки моторошно.

— Ґумова підошва?! Яка підошва?! Чи не сталося вже щонебудь з нею?

— Ну, моя підошва. Од черевика.

Та що за чорт такий?! Та коли вона не хвора, то хіба ж можна отаке піднімати через якусь паршиву ґумову підошву від черевика?!

— Чекайте, Ольго Іванівно, я не розумію...

— Ах, докторе, я вас благаю: засвітіть іще одного сірника! Що, вам шкода?

— Розуміється, шкода. В мене штуки чотири зосталось. Я мушу їх лишити для чогонебудь більш важливого. Ми в такому становищі, що... Та навіщо вам ота підошва?

Людина має через дві години померти, а шукає якусь підошву.

— Ну, я вас благаю. Я мушу її знайти. Ну, голубчику, ще одного!

В голосі був такий одчай і благання, що доктор знизав у темноті плечима й засвітив іще одного сірника, — нехай пропадає й цей.

Панна Ольга швидко поповзла рачки туди, де раніш лежала й хапливо почала шукати руками й очима по брудній, злиплій од нечистот соломі. Коли сірник уже догоряв, вона раптом стрибнула до стіни й

схопила з-під неї плескуватий, сірий, овальний шматочок, завбільшки з дитячу долоню.

— Є!! — радісно, в захваті, вся засяявши очима, скрикнула вона й показала докторові підошву.

Сірник погас, але в очах докторові ще сяяли її великі, сині, щасливі очі й розкудовчене пухнасте волосся над чолом.

Знову лягли. Вона тепер лежала зовсім тихо. Так тихо, що доктор навмисне потрохи стягав із неї пальто: може, від холоду заворушиться. Ні, їй уже й холодно не було. Замерла вона там зо своєю нахідкою? Що за таємна, чудодійна підошва?!

— Вам не холодно, Ольго Іванівно? Я, здається, все пальто з вас істяг.

— Ні, нічого. Дякую. Голос тихий-тихий.

— Котра може бути година, докторе?

— Мабуть, одинадцята. А, може, й більше. Панна Ольга раптом уся зщулилась і несподівано почала дрібно-дрібно труситись.

— Що, вам холодно?

— Так... Не знаю... Трохи...

Очевидно, вже цілком несвідомо стягла на себе все пальто, підгорнулась уся під доктора, зігнулась, зібралась у маленьку тремку грудочку. І знову раптово якось затихала, якийсь час лежала, як мертва, і потім одразу починала ще дужче труситись, щулитись, горнутись.

Умить, як задихнувшись, рвучко скинула з себе пальто й сіла. Вона дихала так трудно й часто, неначе їй стало надзвичайно душно під пальтом.

— Що вам, Ольго Іванівно?

Щось із нею діялось. Чи не збиралась вона, не діждавшись Єремєєва, бігти з ножичком на червоноармійців? Від неї й цього можна було сподіватись.

Вона не відповіла й знову лягла. Але вже не так, як раніш, а горілиць, витягши руки й ноги й лежучи так непорушно. Іноді її починало трусити, але вона не тягла на себе пальта. Доктор прикрив її. Вона рухнулась. У кутку тоненько, сердито й верескливо запищала миша. У дверях проміністою зіркою тягся у тьму хатини клаптик світла з сіней.

Раптом від панни Ольги тихо зачулось:

— Я маю до вас прохання, докторе. Доктор, одразу насторожившись, так само тихо відповів:

— Слухаю.

Він уже не дивувався з цієї дівчини. Прохання, так прохання.

Вона довго лежала мовчки й не рухаючись, немов забула. Разів зо два трудно, глибоко зідхнула.

— Я слухаю, Ольго Іванівно.

Вона заворушилася, сіла, потім знову лягла, але тепер, здається, інакше: лицем до доктора, головою вниз, безсило пустивши руку

спочатку докторові на груди, потім на землю, її злегка потрушувало. Доктор із досадою прикрив її, — лежала б уже тихо, нарешті.

— Ні, не треба мене вкривати. Нехай. Так мені й треба, — глухо, з землі сказала вона і рвучко скинула з себе пальто.

Оце вже було знову щось нове.

— В чому річ, Ольго Іванівно?

Вона мовчала, тільки чути було її трудне дихання внизу коло самої соломи та легке потрушування всього тіла.

— Я маю до вас прохання, — раптом ізнову сказала вона придушеним голосом, очевидно, забувши вже, що раз сказала ту саму фразу.

— Прошу дуже. З великою охотою, Ольго Іванівно...

— Ну, не знаю. Може, після цього ви... вже не захочете... Ну, все одно! Я вас прошу...

Вона знову зупинилась. Ах, ти ж нещастя!

—... я вас прошу передати... підошву мойому нареченому.

Знову підошва. І наречений. Передати підошву нареченому. Серйозно, чи не захворіла вона від усього цього?!

— Яз охотою, Ольго Іванівно, але ж... ви ж самі розумієте, що це неможливо, бо мене...

— Вони вас сьогодні випустять, і ви поїдете далі.

— Чекайте, Ольго Іванівно... Ви ж самі знаєте...

— Випустять, я вам кажу! Я це знаю. Він — студент київського університету. Служить у першому полку Січових Стрільців. Микола Христофорович Зайченко.

Говорила досить зв'язно, розумно, тихо й майже зовсім спокійно.

— Ви йому передасте цю підошву. Він мені приробляв їх. Одну я загубила. Це все, що я маю від нього. Ви йому передасте її й скажете...

Вона замовкла й раптом тонко, чудно скрикнувши, гірко, болюче заридала.

Доктор увесь похолов і чогось ізлякався.

— Ольго Іванівно! Ольго Іванівно!...

— Ні, ні, не торкайтесь до мене, я — підла, я — мерзенна, — гидка!

— Та що таке?! Та чого?! Ольго Іванівно!

Але він уже й сам починав розуміти, що таке; почав розуміти й це тремтіння, і непокій, і затихання, і всю чудну поведінку. Все таке знайоме йому!

— Ольго Іванівно, послухайте...

Що він хотів їй сказати, він і сам не знав. Але вона не хотіла його слухати. Вона слухала себе: вона — підла, вона — мерзенна, вона... — безсила; гидко, незрозуміле, жахно безсила.

— Я не підведу руки. Ви інша річ, ви — сильний, ви прожили багато, ви... А я... Я не знаю, що зо мною. Мені так люто-холодно, докторе! Мені так тоскно, мені так безумно, так смертельно тоскно.

Доктор раптом почув, як у серце прожогом з несподіваною силою ударила якась гаряча болюча хвиля, і все тіло стало дивно наливатися пекучим, дзвенячим жалем. Не стало Наяди, не стало Шарлоти Корде, не стало фанатичної дівчини. Тут коло нього лежала рідна-рідна йому істота, така самотня разом із ним, така упокорена, розчавлена, така засуджена на розп'яття.

— Ольго Іванівно! Голубко! Дорога! Чекайте...

Він схилився до неї, обняв за тремкі від ридання плечі, гладив її руки, цілував її пальто, її волосся, говорив щось дурне, гаряче, непотрібне й чудодійно-цілюще й самоцілюще. Вона теж щось говорила, відпихала, горнулась, хапала за руки. І дивне диво: він почував, що грудям стало надзвичайно легко, просторо, солодко-гаряче, буйно-неспокійно.

Доктор сильно, хижо схопився на ноги.

Що зробити?! Що зробити?!

Він не міг стояти на місці: гаряче, пекуче, рвучке роздирало груди, як лапами, він мусів ходити, швидко-швидко ходити. І він робив два кроки у тьмі, вертався назад, тупцював на місці. Що зробити?! Не можна ж, не можна так покірно, так страшно скоритися, так оддати її...

Піти до Єрємєєва і сказати: "Я — буржуй, поміщик, експлуататор, паразит на народньому тілі; я — злочинець, я — мерзотник, розстрілюйте мене; але вона — проста сільська дівчина, її не чіпайте, вона — ваша". Ну, то що з того? Вони його вб'ють, а її все ж таки замучать, загризуть.

Підкупити вартового? Дати йому зашиті в кашкеті нещасні гроші? Але чи піде ж на це вартовий? Єрємєєв їх усіх підкупив уже давно й найдорожче своєю каторгою, своїми рубцями від ран, своєю лютою, непереможною ні для якої сили ненавистю. Це — один із тих провідників сірих мас, яких сама природа ставить за начальників, як у гуртах буйволів найдужчого й найлютішого.

Але що ж, що зробити?! Невже ж так, як ті поляки, дозволити себе витягти, поставити, погнати, вбити?! І не вгризтися зубами в ті руки, що вбиватимуть?! Та вже краще вискочити самим на них, схопити, видерти рушницю в них, стріляти, колоти, бити, вбити самому її, а потім нехай вони стріляють, убивають його зразу, в боротьбі, в бою!

Панна Ольга затихла, тільки часом чути було, як дрібно-дрібно шелестіла коло неї солома у тьмі, наче миша швидко-швидко гризла її там.

Доктор підійшов до дверей, простуючи на зірку світла в щілині. І вмить як схоплений за горло незримою рукою, здрігнувся, заціпенів на місці, потім зразу прудко повернувся і, простягши у тьмі руки перед собою, нахиливши їх донизу, хапливо пішов до свого місця. Намацавши панну Ольгу, він присів біля неї й нахилився близько-близько до голови їй.

— Ольго Іванівно! Ольго Іванівно! Вона ворухнулась і хотіла підвестися.

— Ні, ні, лежіть. Слухайте. Тільки ради Бога, не хвилюйтесь. Ми, здається, можемо... Ні, ні, я зараз! Лежіть. Я зараз!

Він знову схопився й підбіг до дверей із витягненими руками. Обережно на помацки знайшовши клямку, заціпивши щелепи, він придержав її пальцем і легко-легко наліг на двері. Вони піддались і тихесенько, жалібно рипнули. Доктор замер, постояв, послухав і тоді тихо, крадучись, вернувся назад.

— Де ви? Сидіть, сидіть. Простягніть мені руку.

— Що там, докторе? Що таке?!

Доктор, тремтячи всім тілом, але зовсім іншим тремтінням, обняв панну Ольгу за плечі й зовсім-зовсім до самого вуха приклав свої губи.

— Слухайте: ми, здається, можемо втекти. Ради Бога, голубко, тихо, не хвилюйтесь. Двері не замкнені. Розумієте? Вартовий спить. Рушниця стоїть у кутку. Я це бачив. Тихо, тихо, Ольго Іванівно! Стоїть у кутку. Тихенько відчинити двері, схопити рушницю. Убить вартового. І тікати. Все-одно. Хай убивають у бою. Я з рушницею ззаду. Ви біжіть у яр. Зразу, як вийти з сіней...

Панна Ольга швидко сіла й закрутила головою.

— Ні, ні, ні! Ні за що! З якої речі? Ні за що! Доктор сильно надушив її згори рукою на плечі.

— Тш! Ради Бога!

Панна Ольга принизила голос до тремкого, гарячого шепоту, але не перестала крутити головою. Ні, вона ні за що не могла на це згодитися. З якої речі він мав платити за неї своїм життям? Їй треба рятувати його, бо через неї він тут опинився, а не йому її.

Доктор ще дужче здушив другою рукою її за руку й суворо дихнув у вухо їй:

— Ольго Іванівно! Я вам забороняю говорити більше! Чуєте? Прошу слухати й робити все, що я кажу! Як вийти з сіней, зараз же треба бігти наліво. Чуєте? Наліво! Там низенький тинок. Перелізти. Бігти зараз же до яру. Там сховатись. Коли мене не буде, не зупинятись, бігти. Чуєте? Ні слова! Вставайте. Тільки тихо! Візьміть з собою хустку. Одягніть пальто!

Як важко буде, можна скинути. Дивіться ж: зразу вліво з сіней. Одягайте пальто!

Панна Ольга уже мовчки, покірно витягла з-під себе пальто й, хапаючись, одягла. Доктор підійшов до дверей і приклав до них вухо. Здовж причілка з'явилась іще одна тонюсенька смужка світла від трохи надчинених дверей. Хропоту не чулось. Значить, не спить! Ну, що ж, зразу вб'ють, і більше нічого...

Але чи раптово відчиняти двері, чи помалу? А, може, спить, не хропучи? Хіба конче кожний салдат мусить хропти?

Панна Ольга підійшла, намацала доктора тремкими пальцями і стала близько біля нього, ждучи його наказів. Він прошепотів їй у вухо:

— Стійте тут, не виходьте за мною, поки я не скажу.

І зараз же, передихнувши всіма грудьми, тихенько взявся за клямку. Тільки б не рипіли прокляті двері! Він, сильно заціпивши щелепи, злегка напнув коліном і плечем. Двері протяжко, тоненько пискнули й одчинились пальців на три. У щілину війнуло теплим духом нафти з лямпи й махорки. На лаві видно було дві ноги в величезних жовтих чоботях, заляпаних болотом. Вони лежали непорушно, прикриті полами сірої шинелі. Кутка ще не видко було.

Доктор трошки більше відхилив двері. Вони знову пискнули, — густіше й протяжніше. В кутку жовто-металічно блиснули грані багнета.

Ноги не рухнулись. Тепер видно було одну руку на животі. Вартовий спав горілиць.

Доктор простяг руку в куток, не зводячи очей із непорушних чобіт. От вони зараз скинуться догори, злетять на землю, зчиниться крик.

Пальці доктора намацали обточене, кругле дерево рушниці й холодну крицю дула. Обхопивши їх міцно, докторова рука, обережно, помалу, боячись за щонебудь зачепити, потягла рушницю до себе в щілину дверей. А очі все так само невідривне слідкували за ногами в жовтих, величезних чоботях.

Є! Рушниця в камері!

Панна Ольга, вся дрібно-дрібно тремтячи, але тепер також іншим тремтінням, не вдержалась і погладила рушницю, як собачку, рукою. Доктор зробив їй знак пальцем і, нахилившись до лиця їй, прошепотів у самий рот:

— Спробую погасить наперед лямпу. Тоді біжіть. Вона хитнула головою. Очі з-під хустки блищали жовто-синім блиском і були поширені, дико-напружені.

Доктор тихенько, судорожне напруженими пальцями одвів завертку рушниці й перевірив: набита. Тоді, тримаючи рушницю у правій руці, лівою тихесенько й широко розчинив двері.

Вартовий спав, накривши лице картузом і піднявши комір шинелі. Одна рука лежала на животі, друга долонею догори звісилася з лави, наче він вередливо, ліниво прохав чогось.

Щоб пройти між дверима й лавою, треба було зовсім одчинити двері. Доктор обережно штовхнув їх. Вони раптом хрипким басом заревли, потім несподівано мотнулись і з грюкотом ударились об стіну.

Доктор завмер і машинально прудко навів рушницю на вартового. Той ворухнувся, потім умить скинув шапку з лиця й сів на лаві.

— Ти що?! Чого?! — з сонним переляком і непорозумінням хрипнув він, побачивши доктора.

Докторові війнуло жахом од того, що він мав зробити. Але якась сила поза його волею сильно, владно штовхнула в руки, руки самі хапливо піднесли рушницю до плеча, націлились і потягли за курок.

Вартовий схопився вже на ноги, але в цей мент вибухнув стріл і салдат упав назад, вигнувшись головою і спиною так, як роблять акробати, досягаючи головою землі.

Доктор озирнувся до панни Ольги й люто прошепотів їй:

— Біжіть!!

Вона чорним вихром вилетіла в сіни й кинулась до дверей, перестрибнувши через широко розкинені ноги вартового. Доктор прожогом теж метнувся до дверей, одчинив їх і в той же мент задув у кутку лямпочку. Потім знову взяв рушницю на приціл і вистрілив, — раз, другий, третій, одночасно дико, несамовито кричачи:

— Німці!! Гайдамаки!! А—а—а! Товариші, спасайся! Німці! Німці! А—а! О—о! Рятуйте!!

Він то кричав і стріляв у сінях, то моментально повертав рушницю на двір, міняв голос, бив ногою в сінешні двері.

В хаті зразу ж, од першого вистрілу, зачулися крики, шамотня, хтось хотів вибігти в сіни, але, злякавшись, мабуть, зараз же з грюкотом, з жахом зачинив двері. Десь по той бік хати вистрілило теж і закричало. Дзвякнули розбиті шибки. Вистріли залунали через вікна.

— Товариші, тікай! Німці обійшли! Німці! Тікайте! А—а! А—а!

Набоїв уже не було. Доктор кинув рушницю й перескочив через тин. Його зараз же вхопила чиясь рука й голос панни Ольги стрибнув на нього:

— Я тут!

— Біжімо! Швидше! Беріть мене за руку!

А позаду крики і стрілянина розгорялись, як скирта сухої соломи, в яку кинено сірник. Вистріли тріскотіли безладно, сліпо, моторошно в густій, чорній тьмі ночі. Коні ржали, собаки гавкали, часто, перелякано; деякі вили.

Доктор і панна Ольга, міцно вхопившися за руки, не озираючись, бігли просто перед себе. Навкруги нічого не видно було, — ні вгорі, ні під ногами, чорно скрізь. Але все-одно: хоч би там пекло чорніло, так само бігли б у нього, не зупиняючись.

Вітер розпинав перед ними густу, тугу сітку, бив у лиця, рвав одежу, свистів у вухах. Під ноги підкочувались м'які грудки, ямки, рівчаки. Панна Ольга щохвилини спотикалась, хапалась руками за доктора, він підхоплював її, і вони знову скажено бігли вперед.

А позаду стрілянина не вгавала, тільки ставала все глухіша, все тьмяніша.

Мабуть, починався вже яр, — любий, чудесний яр! — бо земля під ногами стала якась похила.

— Будемо бігти горбом яру, їм трудно тут на конях.

— Чекайте, докторе!

Панна Ольга зупинилась, нахилилась і підібрала догори пальто та сукню. Ледве забіліла білизна на ногах (зовсім так, як та, графиня!).

Тоді доктор теж підняв пальто, і вони знову погнали далі, вже не держачись за руки. Часте, гаряче дихання дряпало груди й горло, в боку в доктора стало боліти, піт виступав під кашкетом, і лице пашіло вогнем. Але яке щастя, що кололо в боку, що дряпало горло, що дихати було трудно! Ще більш хай болить, дряпає, коле!

Раптом ноги доктора не почули під собою ґрунту, пацнули в повітрі, й він упав лицем кудись униз. На нього зараз же звалилась панна Ольга, боляче вдаривши чимось у око. То був невеличкий, милий, дорогий собі рівчак. А від хуторів радісно, в захопленні, у щасті, тріскотіли далекі-далекі вистріли!

* * *

Ну, сил фізичних більше не було. Годі. Спочити. Дихання навіть переривається, слова вимовити не можна.

Навкруги було так само чорно, — можна було з таким самим успіхом іти з заплющеними очима. Куди ж тут шукати їх?

Звідкись тягло вогкістю й болотом. Поле, небо й повітря мовчали, — затаївши духа й густою чорною тишею покриваючи дві людські, ні, не людські, а хижі, звірячі, насторожені істоти. І в цій тиші тільки човгало два часті, сухі, ритмічні дихання.

Ну, здається, навіть закурити можна, прикривши світло сірника полою. Та й на годинника подивитись.

— Ого, пів на третю, Ольга Іванівно! Дуже змучились? Можете далі йти?

Панна Ольга моментально схопилась.

— О, скільки хочете!

І знову спотикалися, грузди в ріллях, падали в рівчаки, ями, лізли рачки. Часом зупинялись і чуйно слухали вухами, ротом, нюхом, кожною порою густу, вогку тишу ночі.

Аж ось угорі над головами став проступатись чорносірий попіл.

— Незабаром світатиме... — прошепотів доктор.

Панна Ольга нічого не сказала, — вона трудно, хрипло дихала й усе частіше та частіше плуталась у пальті та спотикалась.

— Може, спочинемо, Ольго Іванівно?

— Ні, ні, будемо йти!

Іти, бігти, повзти, витягати з себе останні краплі сил, тільки далі, далі в глиб цієї прекрасної тьми.

Попіл угорі став сіріти, яснішати. Стало вже видко самих себе, свої темні постаті. Сірий попіл почав непомітно, але нестримно сипатись у повітря, вниз, укриваючи все сірим туманом. Виступили важкі, темні латки хмар угорі. Почав насівати дощик холодним, колючим порохом.

Доктор усе частіше зупинявся й, нахилившись та водячи головою в різні боки, пильно придивлявся. (Тільки занадто щось подовгу придивлявся, зиркаючи часом на панну Ольгу). А вона покірно, змучено стояла, важко дихала і тримала руку на серці.

От уже зовсім посіріло. З-під хустки видніли великі, широкі, темносині, напружені очі. Ніс, щоки, навіть уста були жовтяво-сірі.

Раптом доктор зупинився.

— Постривайте. Десь гавкають собаки. Любі, дорогі собаки: свої, чи ворожі?

— Здається, село там, за горбом. Ходімте.

Дійсно, хутко в сіре небо почав виповзати з-за горба млин. Ось крила, дах, двері з ґаночком. За ним брудні плями хат у темно-попелястій зелені.

— В село не треба йти. Невідомо, хто там. Сховаємось під млином.

Панна Ольга покірно, мовчки, тримаючи руку все коло серця, і на це пристала.

Крадучись і ховаючись за млином, підібрались до нього й залізли між каміння. Тут було зовсім сухо й затишно. Тільки дуже протягало вітром. Та річ не в тому, а який вітер: свій, чи ворожий? Чий млин: ворожий, чи свій?

Умостилися так, щоб їх не видко було нікому, а надто з дороги, що пролягала зараз же коло самого млина, але щоб самим усе бачити.

Хто знає, куди вони придибали. А що, як блукали всю цю страшну, чорну ніч довкола того самого села й, може, самі знову прийшли в руки Єрємєєву?

Панна Ольга сиділа з заплющеними очима, не маючи сили закрити ноги в малесеньких, облиплих болотом черевичках. Лице, руки, все пальто були вимазані землею, що почала висихати й сіріти шкуринкою по краях.

Доктор сів так, щоб затулити її собою від вітру. Курити хотілося смертельно, але не було вже ні одного сірника. Хутко буде доба, як вони останній раз їли. Це — трудно.

Очі й лице в доктора пашіли, горіли, в горлі сухо дерло. По тілі, особливо у спітнілих місцях, пробігали холодні, пронизуваті дрижаки.

Доктор обережно, хижо витяг шию з-за каміння і швидко, по-звірячому почав нишпорити очима. Крізь дрібний і густий серпанок дощу, як за дротяною сіткою, вже виразно випиналися контури хат. Але яких же, яких: своїх, чи ворожих?!

Раптом щось глухо загомоніло збоку. Докторові не видко було. Він трохи виліз і глянув у бік гомону. По дорозі від села їхала група людей верхи. Над постатями людей стирчали якісь гострі палички.

— Ольго Іванівно: якісь військові! Сховайте ноги. Не ворушіться.

Панна Ольга ожила: зщулилась, згорнулась, прилипла, голубка, до каміння. Доктор сів щільно коло неї й скинув кашкета, — щоб не випинався, як доктор дивитиметься на дорогу.

Зачувся голосний, хрипкий сміх багатьох голосів.

Так; це — червоноармійці! Нема ніякого сумніву.

— Де ножик, що я вам дав? Швидше дайте сюди! Панна Ольга хапливо стала шукати. Ах, Господи, копається! Мабуть, загубила, викинула, забула?

А, ні, є! Ну, вони їх живими не візьмуть. Вони їх візьмуть мертвими або такими, що не чутимуть і не бачитимуть їхньої мерзотної радісної люті.

З мовчазним гарчанням усередині доктора ощетинилась чужа, темна істота, стала на задні лапи й наготовилась до лютого останнього бою. Ідіть, прокляті, беріть, спробуйте!

Панна Ольга побожно, покірно, поглядала на доктора. Вона не сміла заговорити до нього. Вона тільки ловила кожний рух його очей, уст, і готова була сліпо, моментально виконувати всякий наказ його. Гризти їх? Готова. Впасти й лежати непорушно? Добре. Підставити йому груди, горло, очі під його розчинений, скажено затиснутий у руці ножик? Згідна. Він знає, він — сильний, могутній, він є владика, в нього очі, страшні очі й на руках шнурами напнулись чоловічі сині жили.

Гомін усе ближче та ближче. Чути вже м'який, повільний тупіт копит і подзьвякування чогось металічного. Буботіння розмови. Шелест дощу.

Доктор скоса повів очима від себе до дороги: чи не видко звідти його ніг.

Зовсім близько. Мабуть, біля самого млина їдуть. Чвакають копита.

Доктор почекав і ледве-ледве ворухнувся, витягаючи голову, як гадюка, з-за каменя.

"Вони" вже минали млин. Круглі, ситі клуби коней м'яко, ритмічно й кругле похитувались, як у манерних панночок зади. У такт їм хитались голови й рушниці вершників.

Але що то?! Каски?! Чорні, круглі, блискучі, з ремінцями через усю щоку?! Німецькі, прекрасні, чудові, любі, святі каски!

Доктор увесь шарпнувся вперед. Панна Ольга злякано й машинально кинулась за ним.

Але він зараз же зупинився, повернувся на мент до панни Ольги й очима, що сяяли, бризкали, кинув їй у лице:

— Каски!!

І знову шарпнувся всім тілом наперед, ловлячи очима милих, ситих, круглоклубих коней, мокрі, блискучі каски.

— Німці?! — шепотом скрикнула панна Ольга. — Німці?!

І сильно, боляче вп'ялася тонкими пальцями вище ліктя доктора.

— Біжімо до них! Вилізайте, докторе! Вилізайте! Але доктор тихенько відвів її рукою назад.

— Тихо. Сидіть і не руштесь. Це — німці. Але, будь ласка, мовчіть. Нехай собі їдуть. Німці нам можуть бути такими ж ворогами, як і ті. Це треба інакше. Тепер ми можемо самі себе рятувати. Тепер...

— Докторе! Дома!!

І раптом молоді, швидкі, вимазані болотом, прекрасні, ніжно-сильні руки міцно впали круг шиї доктора і притягли його лице до м'яких, гарячих, зашерхлих уст. Вона скажено, несамовито цілувала його в ніс, у вуса, в колючу стерню на щоках, у паршивий, мокрий кашкет.

Солодко й тепло війнуло з-під хустки духом молодого, жіночого тіла. І чи від цього, чи від сильних рук на шиї, чи від почування гнучкого, теплого тіла без корсета, чи від гарячих, пришерхлих уст, чи від чогось іншого, але докторові в душі щось хльоснуло в долоні, стьобнуло батогом, ухнуло, скрикнуло й буйно замахало по всіх жилах червоною хусткою.

— А дощ! А дощ! Господи, докторе, який милий, чудесний дощ! Докторе, я хочу їсти! Докторе, у вас увесь ніс у болоті!

А в неї вся щока. Це тоді, як вони впали в рівчак і бабрались там, у тому милому, незабутньому, єдиному на світі рівчаку, хай він собі там живе, хай розвивається, хай стане цілим яром!

— Мені холодно, докторе! Ми швидко підемо звідси? Їй було холодно! Господи, розуміється, холодно, адже вітер так дме.

Доктор, хапаючись скинув своє пальто й накрив її.

— Ні, ні, я не хочу, ви ж замерзнете.

— Мені дайте вашу хустку. Я сяду біля вас, і мені буде тепло. Навіть без хустки буде тепло.

Він би сказав, що навіть душно було б йому біля неї, коли б...

Вона скинула й дала йому свою теплу, запашну, проняту духом її тіла хустку. А сама лягла йому головою на коліна, згорнулась, умостилась і прошепотіла:

— А тепер укрийте мене. Я буду спати. Страшенно спати хочу, докторе. Можна? А коли можна буде йти, ви мене збудите. Можна? Ох, мій дорогий, любий докторе, я вас поцілую в ваше коліно!

І вона поцілувала його в брудне, замазане болотом, мокре коліно.

Він побожно, зворушено накрив її своїм пальтом.

— Щільніше, щільніше! Трошки ще, від спини. От так. Дякую.

Наяда лягала спати. Вернулась Наяда і мостилась на його коліні, під його пальтом спочинути. Голова її вишукувала на його нозі найзручніше місце, знайшла й затихла.

Хустка її лежала в доктора на плечах і на грудях, від неї тепло, хвилююче пахло, а вітер пронизувате, люто гриз докторові спину, боки,

ноги. Можна було б трохи краще прикритися хусткою, так на нозі ж спала Наяда, і не можна було рухатись.

Ніс у доктора посинів; очі горіли, сльозились; по спині й ногах прокочувались холодні, люті дрижаки. За млином лопотів, хлюпотів і злісно сичав дощ, а в душі, а в крові доктора з червоною хусткою в руці гасав владика всіх Наяд — Життя.

Доктор посміхався посинілим носом і губами, а в стільки раз уже вибиваний, потовчений келех із непорозуміло-радісним і тужним дзвоном спадала тиха, не вичитана ні в Канта ні в Епікура, нова краплина мудрости.

Semmering, 1919. Hauen, 1923.